

5. Corporacion de Fomento de produccion (Cincoanos de labor). Santiago de Chile, 1944, 317 p.
6. Geografia economica de Shile, m. II. Santiago de Chile, 1950, 535 p.
7. Geografia economica de Chile, m. IV. Santiago de Chile, 1950.
8. Estudio económico de América Latina. CEPAL. New York, 1949, 180 p.
9. Mensaje presidencial de 1939, Santiago de Chile, 1939, 131 p.
10. Mensaje presidencial de 1940, Santiago de Chile, 1940, 152 p.
11. Mensaje presidencial de 1941. Santiago de Chile, 1941, 225 p.
12. Recopilaciones de Leyes, m. XXV. Santiago de Chile, 1941, 364 p.
13. «Principios», 1940, № 3.
14. «Principios», 1959, № 62.
15. «La Hora», 17 de enero de 1938.
16. «Estadística chilena», 1944, № 3—4.
17. Алексин А. США и Чили в годы второй мировой войны. — «Новая и новейшая история», 1970, № 6, с. 78—91.
18. Гаранин Ф. А. Движение Народного фронта. — Очерки истории Чили. М., «Наука», 1967, с. 318—362.
19. Гаранин Ф. А. Историография Народного фронта в Чили. — «Новая и новейшая история», 1967, № 1, с. 134—141.
20. Пахомов В. Ф. Перемога Народного фронту в Чілі (1938). — «Вісник Харківського університету», 1971, № 62, історія, вип. 5, с. 45—56.
21. Antecedentes sobre el desarrollo de la economia chilena (1925—1952). Santiago de Chile, 1954, 346 p.
22. Baltra A. Pedro Adirre Cërda. Santiago de Chile, 1948, 572 p.
23. Bowers C. Misión en Chile (1939—1953). Santiago de Chile, 1957, 246 p.
24. Galdames L. Historia de Chile, Santiago de Chile, 1952, 26 p.
25. Midone R. Anuario estadístico interamericano, New York, 1940, 76 p.
26. Producción y consumo de energía eléctrica de Chile. Santiago de Chile, 1957, 85 p.
27. Pinto F. La estructura de nuestra economia. Santiago de Chile, 1948.
28. Rossas H. Política de la vivienda seguida por la Corporación de Fomento de la producción. Santiago de Chile, 1956.

В. М. Кабачек

ПІДТРИМКА РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНОЇ ЮГОСЛАВІЇ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ ЇЇ МІЖНАРОДНОГО СТАНОВИЩА (БЕРЕЗЕНЬ — ГРУДЕНЬ 1945 РОКУ)

Дружня щодо Югославії політика Радянського Союзу в період боротьби за остаточне визнання нової югославської держави в 1945 р. все ще недостатньо висвітлена в радянській історіографії. Деякі моменти підтримки Радянським Союзом Демократичної Федеративної Югославії (ДФЮ) були відбиті вперше у дослідженнях Л. Я. Гібіанського [17; 18; 19; 20]. Велику цінність має стаття Л. Я. Гібіанського та В. В. Зеленіна [21], де розглядається політична та дипломатична підтримка СРСР югославської визвольної війни й народної революції в 1941—1945 рр., зокрема на останньому етапі боротьби югославських трудящих за народну республіку. Завдання нашої статті — показати не висвітлені ще аспекти дипломатичної та

громадської підтримки Радянським Союзом народної Югославії в боротьбі за її незалежність в 1945 році.

Відтоді, як друга сесія Антифашистського віче народного визволення Югославії у листопаді 1943 р. сприйняла свої історичні рішення, все актуальнішою для демократичних сил на чолі з КПЮ ставала міжнародна сторона югославської революції [22, с. 46]. Гостра політична та дипломатична боротьба навколо питання про визнання Національного Комітету визволення Югославії (НКВЮ) закінчилася 7 березня 1945 р. створенням об'єднаного тимчасового уряду. Югославський уряд, очолений генеральним секретарем КПЮ Й. Б. Тіто, був створений на основі угод, підписаних між НКВЮ та емігрантським урядом, і у відповідності з рекомендаціями Кримської конференції трьох держав (4—11 лютого 1945 р.) [23, с. 136].

В СРСР розцінили позитивно «югославський прецедент», тобто таке рішення, коли «Національний Комітет визволення вважався основним ядром об'єднаного югославського уряду» [1, с. 375; 12, 19/V 1945 р.]. Радянський Союз виступав за негайне проведення в життя рекомендацій Кримської конференції і «створення єдиного демократичного уряду в Югославії, який користуватиметься авторитетом і довірою в своїй країні та за кордоном і буде визнаний всіма союзними державами» [14, с. 18].

Після організації югославського тимчасового уряду СРСР вжив заходів для зміцнення міжнародного становища ДФЮ. До розв'язання Установчою скупщиною Югославії питання про державний устрій країни, її міжнародний статус і дипломатичне визнання з боку Великобританії та США не були остаточними. Саме цим намагались скористатися західні країни, щоб під приводом виконання Ялтинських рекомендацій втручатися у внутрішні справи югославського народу. Ось чому поруч із зміцненням внутрішньополітичних позицій демократичні сили Югославії потребували зовнішньополітичної підтримки Радянського Союзу. Посол СРСР, який в середині березня 1945 р. прибув до Югославії, вказав, що «Радянський Союз надавав і надаватиме всю можливу допомогу братньому народові Югославії як з точки зору повного визволення країни від німецьких загарбників, так і у відношенні зміцнення її незалежності» [11, 25/III 1945 р.].

6 квітня 1945 р. в Москву прибула урядова делегація ДФЮ на чолі з маршалом Тіто. 11 квітня 1945 р. між СРСР і Югославією було підписано договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Статті договору встановлювали воєнно-політичні зобов'язання обох країн, а також передбачали розвиток економічних і культурних зв'язків між ними [12, 12/IV 1945 р.]. Підкреслюючи значення договору для своєї держави, Й. Б. Тіто тоді ж заявив: «Цей договір є для нас основою мирного будівництва нашого майбутнього... Договір заклав міцний

фундамент для забезпечення мирного розвитку нової Югославії» [12, 12/IV 1945 р.].

Укладення договору було з задоволенням зустрінуте радянським і югославським народами. Багатолюдні мітинги й збори пройшли на підприємствах та установах Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Горького, Харкова та інших міст СРСР. У виступах та прийнятих резолюціях трудящі Радянської країни тепло вітали зміцнення радянсько-югославського співробітництва [12, 13/IV 1945 р.; 14/IV 1945 р.; 15/IV 1945 р.; 16/IV 1945 р.].

Повне схвалення й підтримку договір дістав у югославської громадськості. «Борьба», орган КПЮ, підкреслювала, що «договір у Москві зміцнює досягнення нашої перемоги й надає великої підтримки нашим народам у розв'язанні всіх питань внутрішньої політики, які стоять перед нами» [11, 14/IV 1945 р.]. Саме тому підписання радянсько-югославського договору й викликало незадоволення урядів Великобританії й США, про що вони офіційно повідомили уряд ДФЮ [25, с. 397].

Намагаючись не допустити стабілізації зовнішньополітичного становища Югославії, імперіалістична пропаганда розгорнула антиюгославську кампанію. Вона кричала про «нав'язаний» уряд, перекичувала відносини між ДФЮ та СРСР. Даючи відсіч цим наклепам, «Правда» в статті, яку передрукувала «Борьба», писала: «Радянський Союз не втручається у внутрішнє життя інших народів... Могутня підтримка Радянського Союзу спрямована на те, щоб забезпечити торжество демократичним силам... При цьому всім звільненим народам надається повна можливість самим встановити найпридатнішу для них форму державного устрою» [12, 31/V 1945 р.; 11, 13/VI 1945 р.].

Спробу втрутись у внутрішні справи Югославії, обвинувативши уряд ДФЮ у невиконанні угод Тіто — Шубашича і Ялтинських рекомендацій, англійські та американські представники зробили в Потсдамі (17 липня — 2 серпня 1945 р.). Але голова радянської делегації Й. В. Сталін рішуче підтримав уряд Й. Б. Тіто, заявивши, що «рішення Кримської конференції виконуються ним повністю й цілковито» [3, с. 196]. Стійка позиція СРСР у Потсдамі разом з енергійними заходами революційних сил в самій Югославії зірвали широкі антиюгославські дії Великобританії й США на конференції [20]. На з'їзді Народного фронту Югославії у серпні 1945 р. було відзначено, що рішення Потсдамської конференції завдали «жорстокого удару по розрахунках та надіях реакції й залишках фашизму в Югославії». З'їзд заявив: «Радянський Союз і надалі буде міцною опорою нашої свободи й нашого прогресу» [11, 7/VIII 1945 р.]. А у прийнятій на з'їзді програмі Народного фронту зазначалося: «Нашу незалежність і всі інші завоювання нашої народно-визвольної боротьби ми краще за все зможемо зберегти й уникнути нової небезпеки імперіалістичних завоювань на основі братерської дружби з великим Радянським Союзом та опори на його широку й безкорисливу допомогу» [11, 7/VIII 1945 р.].

Тверда підтримка Югославії з боку СРСР і міцні позиції революційних сил всередині країни зірвали спроби імперіалістичних держав втрутитися у югославські внутрішні справи в період роботи сесії Ради Міністрів закордонних справ (РМЗС) у Лондоні (11 вересня — 2 жовтня 1945 р.) [21, с. 25], а також при розгляді питання про строки виборів у ДФЮ [21, с. 26]. Викриваючи підступи югославської реакції та тих сил на Заході, які її підтримували, «Правда» писала: «Розрахунок опозиції зрозумілий. Своїм рішенням бойкотувати вибори вона домагається втручання іззовні. Неправильний розрахунок. Народи Югославії... які стали на шлях дійсно демократичного розвитку, не відмовляться від своїх завоювань на угоду жалюгідним антинародним опозиційним групкам, чийм би втручанням ці групи не попрожували» [12/X 1945 р.].

11 листопада 1945 р. в Югославії відбулися вибори до Установчої скупщини, що принесли повну перемогу Народному фронтові на чолі з КПЮ. Відзначаючи, що «вибори Установчих зборів у Югославії стали в повному розумінні слова блискучою перемогою демократії», радянська преса писала: «Виборами 11 листопада народи Югославії переконливо й недовозначно виявили свою волю. Відтепер їх воля уже ніким не може бути поставлена під сумнів» [12, 18/XI 1945 р.].

29 листопада 1945 р. Установча скупщина проголосила Югославію Народною республікою (ФНРЮ). Радянський Союз повністю солідаризувався з молодого республікою. Зв'язки між двома країнами міцніли. Щоб встановити тісніші відносини з політичними, науковими й громадськими колами Югославії в листопаді 1945 р. у містах Загребі, Спліті й Скопле були відкриті радянські консульства [6, с. 4; 7, с. 243]. Позиція СРСР, як і авторитет самої Югославії, примусили уряди США і Великобританії у відповідь на ноту ФНРЮ від 10 грудня 1945 р. визнати встановлення народної республіки у Югославії [12, 24/XII 1945 р.]. Таким чином, зовнішньополітичне становище Югославії стабілізувалося.

З дипломатичним визнанням нової Югославії були тісно пов'язані й інші політичні проблеми, насамперед задоволення її прав як союзної держави, територіальних та інших вимог.

Питання про воз'єднання з Югославією несправедливо відірваних після першої світової війни територій, населених в основному словенцями й хорватами (Істрія, Юлійської Крайни, Корушки), було висунуте НКВЮ ще в 1944 році [25, с. 342]. Під час зустрічі в серпні 1944 р. в Неаполі У. Черчілля з маршалом Тіто останній, не вступаючи в дискусію про остаточний статус цих земель, виступив проти збереження на територіях з словенським населенням італійських фашистських органів влади, за участь в управлінні цими районами національно-визвольних комітетів, створених місцевим населенням в роки війни [24, с. 91—92]. У березні—квітні 1945 р., на завершальному

етапі визволення своєї країни, уряд ДФЮ знову підтвердив вимоги про воз'єднання Істрії, Словенського Примор'я й Корушки з Югославією [11, 7/III 1945 р., 28/III 1945 р., 26/IV 1945 р.]. 2 квітня Міністерство закордонних справ Югославії поставило питання перед урядами Великобританії, США та СРСР про надання ДФЮ зони окупації в Австрії. Радянський уряд меморандумом свого посольства в Белграді 19 квітня 1945 р., враховуючи великий вклад югославського народу у справу розгрому гітлерівської Німеччини, визнав повністю виправданим таке побажання Югославії і виявив готовність «дозволити вхід Югославської армії в ту зону, яка може бути окупована збройними силами Радянського Союзу при умові, що югославська армія у цій окупованій зоні перейде під командування Радянського Головного командування». У своїй відповіді 29 квітня 1945 р. уряд ДФЮ сповіщав, що «з радістю приймає повідомлення радянського посольства» [5, с. 12—13].

Зовсім інших поглядів з цих питань дотримувалися уряди Великобританії і США. Вони не тільки відхилили югославську пропозицію, але й перейшли до ворожих відносно ДФЮ дій, коли Югославська армія розпочала звільнення територій з словенським населенням, що після першої світової війни були включені до складу Італії. 30 квітня 1945 р. югославські війська вступили у місто Трієст і 2 травня звільнили його, а також місто Горицію й інші райони Юлійської Крайни та південної Корушки, вийшовши на лінію річки Сочі (Ізонцо). Тільки 2 травня в Трієст та Горицію вступили війська союзників. Командуючий військами союзників на Середземномор'ї фельдмаршал Александер, одержавши інструкції від У. Черчілля, зажадав від югославських військ не тільки переходу під союзне командування, але й встановлення демаркаційної лінії на схід від Сочі [24, с. 524—526]. 15 травня мало місце дипломатичне втручання Великобританії і США, які в ноті уряду ДФЮ наполягали на окупації англо-американськими військами територій, що входили раніше до складу Італії і Австрії, але були звільнені Югославською армією [12, 21/V 1945 р.; 11, 20/V 1945 р.]. Щоб уникнути загострення, Югославія згодилася відвести свої війська з Корушки, але відстоювала право на воз'єднання цих земель з ДФЮ і на окупацію Юлійської Крайни [11, 19/V 1945 р.]. Великобританія та США, намагаючись посилити тиск на ДФЮ і готуючись навіть до прямих воєнних дій проти неї, розпочали демонстрацію сили на західних кордонах Югославії. У розпорядження Александера було надано 18 дивізій [24, с. 526—528]. Він звернувся з провокаційною антиюгославською відозвою до англо-американських військ [12, 21/V 1945 р.; 11, 20/V 1945 р.].

У цей гострий момент СРСР справляв спримуючий вплив на західні держави. Г. Александер телеграфував У. Черчіллю: «Позиції Тіто... зараз багато міцніші з військової точки зору... Ми повинні врахувати, що після нашої зустрічі (в лютому

1945 р. — В. К.) він побував у Москві» [24, с. 523]. 22 травня в розпал англо-американських демонстрацій сили, до Белграда прибув генерал-лейтенант В. І. Жданов [11, 22/V 1945 р.]. Того ж дня голова радянського уряду Й. В. Сталін надіслав американському президентові листа, де категорично заявив про необхідність зважувати на справедливі вимоги Югославії [2, с. 233—234]. У наступному листі Трумену він рішуче засудив дії західних країн щодо Югославії [2, с. 239—240].

Радянська преса виступила з викриттям провокаційного гаслу в США і Великобританії. Вона захищала право Югославії, як союзної держави й члена Об'єднаних націй, на окупацію звільнених нею земель [12, 27/V 1945 р.; 11, 28/V 1945 р.]. Радянська преса засуджувала прийняття англійською адміністрацією «різних фашистських покидьків» (югославських квіслінгів) на службу в Каринтії (Корушці) [12, 2/VI 1945 р.]. На захист прав Югославії виступили громадські діячі СРСР [11, 9/VI 1945 р.].

Підтримуючи ДФЮ, радянський народ разом з тим вважав за доцільне в інтересах миру й зміцнення становища самої югославської держави знайти компромісне тимчасове врегулювання, яке б задовольняло обидві сторони [21, с. 24]. Зваживши на це, 21 травня 1945 р. уряд ДФЮ запропонував Великобританії та США розпочати переговори про встановлення демаркаційної лінії в Юлійській Країні [7, с. 78]. 9 червня в Белграді між югославським урядом, з одного боку, і урядами Великобританії та США, з другого, було підписано угоду, згідно з якою Юлійська Країна тимчасово, до розгляду питання на мирній конференції, поділялась на дві зони: східну, що залишалася під управлінням ДФЮ, та західну — під управлінням англо-американського командування [11, 10/VI 1945 р.; 12, 10/VI 1945 р.].

13 червня 1945 р. між югославською та англо-американською військовими делегаціями розпочалися переговори про детальні умови Белградської угоди [11, 16/VI 1945 р.]. Як вказувало югославське агентство ТАНЮГ, ці переговори закінчилися домовленістю про демаркаційну лінію, але західні держави відмовилися визнати національно-визвольні комітети в окупованій ними зоні [11, 21/VI 1945 р.; 12, 24/VI 1945 р.]. Антиюгославська політика Великобританії і США знову зустріла протидію радянського уряду, який вважав вимоги ДФЮ законними [1, с. 375].

При підтримці СРСР уряд Югославії продовжив дипломатичну боротьбу проти політики ліквідації досягнень народно-визвольної війни у західній зоні Юлійської Країни [7, с. 156—157]. Тимчасова Народна скупщина ДФЮ у серпні 1945 р. зобов'язала уряд добиватися визнання прав Югославії на Словенське Примор'я та інші югославські території [11, 27/VIII 1945 р.]. 3 вересня югославський уряд повідомив уряд СРСР про своє бажання мати представників на засіданнях РМЗС у Лондоні

під час розгляду мирного договору з Італією [5, с. 117]. Радянський Союз підтримав це побажання. Югославська делегація дістала запрошення на сесію і змогла всебічно обґрунтувати свої вимоги відносно Юлійської Крайни [11, 19/IX 1945 р.; 12, 19/IX 1945 р.]. Західні представники знову зайняли ворожу відносно ДФЮ позицію, проти чого виступила радянська делегація, заявивши: «...землі, населені хорватами і словенами, повинні бути у Югославії», вона «має право, щоб її думка з цього питання користувалася потрібною повагою» [12, 20/IX 1945 р.]. 19 вересня РМЗС доручив заступникам міністрів розглянути питання: 1) про італо-югославську прикордонну лінію, яка повинна бути етнічною лінією з тим, щоб під чужим управлінням залишалося мінімум населення (висувалася умова, що відповідне розслідування буде проведене на місці до остаточного визначення кордону); 2) про інтернаціональний режим Трієсту, за якого порт зможуть використовувати на рівній основі всі зацікавлені країни [12, 20/IX 1945 р.]. Уряд ДФЮ в цілому погоджувався з визначенням італо-югославської прикордонної лінії як етнічної, а відносно Трієсту давав згоду на інтернаціоналізацію порту, а не міста [11, 22/IX 1945 р.; 26/IX 1945 р.; 12, 23/IX 1945., 27/IX 1945 р.]. Через антиюгославську позицію Великобританії та США досягти остаточного рішення РМЗС не вдалося. Але завдяки підтримці Радянським Союзом законних вимог Югославії антиюгославські плани західних держав були зірвані [12, 6/X 1945 р.].

Широкої підтримки Радянський Союз надав Югославії, відстоюючи її права, що стосувалися репатріації югославських громадян, відшкодування збитків, заподіяних окупантами, та ін. Радянські представники виступали за надання ДФЮ змоги мати для розв'язання вказаних питань свої війсьні місії при Союзній Раді в Австрії і Контрольній Раді в Німеччині [4, с. 21—22]. Югославський уряд одержав матеріали, що стосувалися контрольного апарату союзників [5, с. 121]. Рішення про югославську військову місію в Берліні було прийняте 12 жовтня 1945 р., і в кінці листопада вона змогла виїхати в Німеччину [8, с. 20; 7, с. 268, 272]. Міністерство закордонних справ ДФЮ з цього приводу висловило подяку урядові СРСР [6, с. 33].

Оскільки всі спроби югославів мати свою війсьну місію в Австрії зустрічали опір Великобританії і США [7, с. 236], Радянський Союз всіляко захищав там інтереси ДФЮ. Він прийняв на себе обов'язки по репатріації югославських громадян із всієї території Австрії, причому надав Югославії можливості мати своїх представників у радянських групах по репатріації [6, с. 38]. Радянські органи сприяли репатріації югославів і з інших країн. Як відзначав югославський уряд, він «зустрічав завжди повне розуміння і дружню підтримку» центральної радянської установи по репатріації та її органів в Угорщині, Австрії і Чехословаччині [5, с. 226]. До кінця вересня 1945 р.

радянські органи репатріювали на батьківщину 96 973 югославських громадян [12, 4/X 1945 р.].

У серпні 1945 р. НКЗС СРСР дав згоду на роботу у містах Відні й Граці комісії, уповноваженої югославським урядом для пошуків та повернення майна, що належало Югославії [4, с. 16]. Радянські представники допомагали Югославії розв'язувати питання реституції і в інших країнах, де Радянська Армія виконувала окупаційні обов'язки [6, 9, с. 45; 7, с. 266].

СРСР підтримував і югославські репараційні вимоги. На прохання югославського МЗС йому були надані радянські матеріали щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками [6, с. 27]. Уже влітку 1945 р. сплату репарацій Югославії почала Угорщина [11, 9/VIII 1945 р.; 12, 12/VIII 1945 р.]. Через радянських представників подавала Югославія свої репараційні вимоги Німеччині [10, с. 127, 134]. На Лондонській сесії РМЗС радянська делегація виступила за встановлення конкретної суми репарацій з Італії — 300 млн. доларів на користь СРСР, Югославії, Греції й Албанії [12, 31/X 1945 р.]. Найбільші репарації з Італії мала одержати Югославія [16, с. 18].

Радянський Союз, сприяючи зміцненню міжнародного авторитету народної Югославії, викривав провокаційні виступи буржуазної пропаганди з приводу зовнішньої політики ДФЮ, яка ніби прагне до встановлення «расового панування на Балканах» [12, 16/VIII 1945 р.]. У зв'язку з переслідуваннями македонців у Егейській Македонії і загостренням греко-югославських відносин радянський уряд не тільки не погодився на «розслідування», на якому наполягав уряд США [5, с. 89—90], а й виступив за якнайшвидше створення в Греції демократичного режиму [12, 20/IX 1945 р.].

Піклуючись про зміцнення дипломатичної служби народної Югославії, радянський уряд згодився прийняти з 1 жовтня 1945 р. для навчання у Вищій дипломатичній школі в Москві югославських громадян [4, с. 18; 5, с. 40, 139]. НКЗС СРСР допомагав югославському Міністерству закордонних справ також шляхом пересилки останньому необхідної літератури [9, с. 47].

ДФЮ діставала від Радянського Союзу і велику військово-технічну допомогу, але це питання потребує спеціального розгляду.

Таким чином, СРСР у 1945 р. надав значну зовнішньополітичну підтримку югославському урядові як дипломатичними засобами, так і через пресу і свою громадськість. Інтернаціональна, класова політика підтримки народної Югославії, яка здійснювалася Радянським Союзом, стала важливим фактором стабілізації міжнародного становища держави югославських трудящих і її боротьби за національні права і вимоги.

1. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 1. М., 1957, 407 с.

2. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. 2. М., 1957, 296 с.

3. Тегеран — Ялта — Потсдам. Сборник документов. М., 1957, 368 с.

4. Архів зовнішньої політики (далі АЗП) СРСР, ф. 144, оп. 5, № 1, папка 5.

5. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5, № 2, п. 5.

6. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5, № 3, п. 5.

7. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5, № 4, п. 5.

8. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 5-а, № 1, п. 7.

9. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 6, № 1, п. 8.

10. АЗП СРСР, ф. 144, оп. 10, № 2, п. 20-а.

11. «Борьба», 1945, 7 березня.

12. «Правда», 1945, 12 квітня.

13. «Большевик», 1945, № 19—20, с. 46—58.

14. «Война и рабочий класс», 1945, № 5, с. 15—19.

15. «Славяне», 1945, № 10, с. 25—26.

16. «Славяне», 1945, № 12, с. 15—19.

17. Гибианский Л. Я. Расстановка классовых сил в Югославии в 1944—1945 гг. — «Советское славяноведение», 1967, № 1, с. 3—18.

18. Гибианский Л. Я. Разгром буржуазной оппозиции и закрепление победы народной революции в Югославии (июнь 1945 — январь 1946 г.). — «Советское славяноведение», 1968, № 3, с. 3—13.

19. Гибианский Л. Я. Положение Югославии в 1945 г. в документах американских дипломатических публикаций. — «Советское славяноведение», 1970, № 1, с. 105—113.

20. Гибианский Л. Я. Потсдам и Югославия. — «Новая и новейшая история», 1970, № 4, с. 12—22.

21. Гибианский Л. Я., Зеленин В. В. СССР и борьба югославских трудящихся за народную республику (1941—1945). — «Советское славяноведение», 1970, № 6, с. 7—26.

22. Севьян Д. А. Коммунистическая партия во главе народно-освободительной войны и народной революции в Югославии. — «Новая и новейшая история», 1965, № 6, с. 37—50.

23. Славин Г. М. Освободительная война в Югославии. М., 1965, 152 с.

24. W. Churchill. The second World War, v. VI. Boston, 1953.

25. D. Plenča. Metunarodni odnosi Jugoslavije u toru drugog svetskog rata. Beograd, 1963, 633 с.

Ю. О. Голубкін

ЛЮТЕР І ВІТТЕНБЕРЗЬКИЙ РУХ 1521—1522 РОКІВ

Вормський рейхстаг 1521 р. є помітною гранню, яка відокремлює перший період ранньобуржуазної революції в Німеччині від другого. Підписавши едикт проти «віровідступника» і «еретика» Лютера, імператор Священної Римської імперії Карл V та сили католицької реакції кинули виклик більшій частині німецького суспільства, що вже усвідомило необхідність корінних змін у соціальному, політичному у релігійному житті країни. Час диспутів минув. Тисячі питань і завдань, які зумовлювали під час першого «теоретичного» періоду революції красномов-

ство ораторів, мали стати предметом соціальної практики. Їх успішне здійснення залежало в першу чергу від готовності і здатності буржуазних сил об'єднати навколо себе всі прогресивні елементи суспільства, зацікавлені у послідовній боротьбі проти феодалізму. Але оскільки німецьке бюргерство «не було ще досить сильне і розвинуте, щоб об'єднати під своїм прапором всі інші бунтарські стани» [1, с. 300], то єдиний національний антиримський рух, який виступав раніше монолітним фронтом, розколовся у 1521—1524 рр. на три релігійно-політичні табори: бюргерський поміркований, бюргерський радикальний та селянсько-плебейський. Їм протистояв реакційно-католицький табір.

Першим наочним свідченням розмежування сил, що боролись, був віттенберзький рух 1521—1522 років. У ході його відчутно виявилися деякі розходження республіканських верств міста з поміркованою трактовкою Реформації, висунутої її ідеологом і вождем Мартіном Лютером.

Ставлення Лютера до віттенберзького руху не розглядалось радянською історіографією у дослідницькому плані. Із істориків НДР цю проблему порушував у 1954 р. Герхард Фукс [20]. Але на сьогодні деякі положення його глибокого й ретельного дослідження вже застаріли. Разом з тим у багатьох працях загального характеру широко розповсюджена думка, що віттенберзькі події визначили раптовий перехід Лютера на позиції князівської Реформації [19, 50; 21, 109; 22, 110, 23, с. 13]. Така точка зору здається нам досить сумнівною. Ось чому ми прагнемо у найзагальніших рисах показати особливості віттенберзького руху, з'ясувати характер розбіжностей Лютера з радикальним угрупованням німецького бюргерства та простежити, яким чином ці розбіжності вплинули на його позицію в ранньобуржуазній революції. У статті використано твори та листи Лютера 1521—1522 рр. і джерела з історії віттенберзького руху, видані М. Мюллером [18] і Г. Барге [17].

Віттенберзький рух охоплює період з червня 1521 р. до середини лютого 1522 року. Значну роль у його підготовці й проведенні відіграв найближчий соратник Лютера, професор Віттенберзького університету Андреас Карлштадт. Але перший крок до втілення теоретичних принципів у життя зробив, як це не дивно, відомий гуманіст, «найобережніший» і «найрозсудливіший» Філіп Меланхтон. 29 вересня Меланхтон разом із своїми учнями причащався двома способами [18, с. 177]. Зрозуміло, цей акт мав приватний характер. Але він глибоко вразив збуджених ідеями Лютера та Карлштадта мешканців Віттенберга і став поштовхом до початку руху за перебудову богослужіння в євангелійному дусі. Спочатку цей рух очолив авлустинський монах, магістр Габріель Цвіллінг. 6 жовтня він виступив перед численними слухачами «з прубими і жакливими словами проти служіння католицької меси» [18, с. 180]. Першими підтримали

Цвіллінга його орденські брати і студенти університету. В найближчі дні монахи-августинці відмовились відвідувати месу католицького зразка. За пропозицією курфюрста Фрідріха Мудрого Саксонського для розслідування «віттенберзької справи» була створена комісія, до складу якої увійшли представники університету і капітулу. Під час переговорів з августинцями члени комісії поступово зрозуміли достатню переконаливість основних вимог бунтівних монахів. 20 жовтня комісія у своєму листі до курфюрста запропонувала скасувати існуючий обряд служіння меси [18, с. 198]. Але ні численні посилання на Священне писання, ні вірогідні звернення до «християнського князя», ні пророкування про страшний суд не змогли похитнути обережну й обачливу політику курфюрста щодо церковних перетворень. Побоючись наслідків скороспішних реформ, Фрідріх Мудрий наполегливо застерігав членів комісії від зайвої квапливості у здійсненні «нововведень» [18, с. 212].

Найближчі події підтвердили справедливність сумнівів і побоювань курфюрста. Якщо у жовтні 1521 р. студенти, монахи та бюргери Віттенберга були здебільшого пасивними слухачами проповідей, то в листопаді і грудні вони перейшли до рішучіших дій. У день всіх святих (1 листопада) капелан міської церкви причащав віруючих двома способами [18, с. 222]. 4 листопада священники замкової церкви повідомили курфюрста про те, що проповіді Цвіллінга «викликають таке невдоволення в народі, що стає страшно» [18, с. 219]. 12 листопада тринадцять монахів-августинців зняли з себе орденський одяг і покинули монастир. Це була перша масова втеча з монастиря у Германії. 3 грудня студенти університету та міщани ввірвалися до монастирської церкви під час служіння меси, подерли книги, по яких велася служба, і прогнали священників з олтаря [18, с. 268]. Наступного дня був майже повністю зруйнований олтар у францісканському монастирі [18, с. 407—408]. Ці виступи змусили курфюрста у спеціальній інструкції від 19 грудня накласти «вето» на розпочаті перетворення [18, с. 311].

Але заборона Фрідріха Мудрого вже не змогла стримати руху. В кінці грудня — на початку січня загально визнаним главою останнього стає Карлштадт. 25 грудня всупереч інструкції курфюрста він уперше після довгої перерви служив у замковій церкві євангелічну месу [18, с. 425]. 26 грудня Карлштадт заручився з Анною фон Мохау. Своїм зарученням він, за свідченням одного з сучасників, хотів подати приклад священникам, «які утримують кухарок і не хочуть одружуватись» [18, с. 401]. Дії Карлштадта знайшли широкий відгук у Віттенберзі. 1 січня понад тисячу чоловік прийняли причастя двома способами. Слухати проповідь Карлштадта 10 січня зібралось все населення міста [18, с. 418].

Відчуваючи масову підтримку, Карлштадт поводить себе сміливо й рішуче. За його словами, коли власті не захочуть стати

на шлях реформ, народ сам зможе здійснити їх [18, с. 441]. Габріель Цвіллінг також заявляв, що зміни можуть і повинні бути здійснені народом. [18, с. 434].

У січні — на початку лютого 1522 р. радикальний рух, очолений Карлштадтом, досяг найвищої точки. Конвент августинської конгрегації, що відбувся у Віттенберзі, прийняв 6 січня постанову, яка засуджувала месу, схвалювала вихід монахів із монастирів і приписувала монахам, які там ще залишались, займатись фізичною працею або проповідницькою діяльністю [18, с. 402—406]. На 8 лютого в августинському монастирі залишилось два чи три монахи [18, с. 432]. В середині січня рух розповсюдився далеко за межами Віттенберга. Представник курфюрства Саксонського в імперському правлінні Ганс фон Пфланіц у своєму листі стурбовано повідомляв про те, що «з Мейссена в різні кінці розповсюджується велика ересь: монахи втікають з монастирів, не хочуть слухатись свого начальства, насмілюються одружуватися і ходити у світському одязі... Багато з них приймають причастя двома способами» [17, с. 1]. Намагаючись покласти край цим, досить широко розповсюджуваним «нововведенням», імперське правління у Нюрнберзі, яке заміняло відсутнього імператора, прийняло 20 січня мандат про заборону та викорінювання церковних перетворень [17, с. 3—6].

Але оскільки рішення імперського правління було одержане Фрідріхом Мудрим лише 2 лютого [17, с. 10], міська рада Віттенберга під тиском плебейських мас і бюргерства прийняла 24 січня «Похвальний порядок князівського міста Віттенберга». Положення, що стосувались релігійних перетворень, зводились до вилучення ікон з міської церкви і заміни католицької меси евангелічною. У документі накреслювалася і ціла низка соціальних перетворень, зокрема, передбачалася організація «загальної каси», кошти якої могли б використовуватися для матеріальної допомоги бідним ремісникам, вдовам, сиротам і т. д.

Отже, нововведення, запроваджені або накреслені в ході віттенберзького руху, були санкціоновані конвентом августинської конгрегації, а потім і міською радою. І Реформація, здавалося б, перейшла на легальне становище. Однак міські власті дещо забарилися з вилученням церковних ікон. У відповідь на це у перших числах лютого у Віттенберзі зчинився величезний «штурм ікон», що, як слушно стверджує Г. Фукс, «був найвищою точкою, а разом з тим і поворотним пунктом віттенберзького руху» [20, с. 531].

Після «штурму ікон» власті взялися за виконання рішень імперського правління від 20 січня. Учасників заворушень міська рада оштрафувала [18, с. 450]. 13 лютого в Ейленбурзі відбулися переговори радників курфюрста з представниками університету, під час яких було прийнято рішення про викорінювання «нововведень». Запрожуючи великим штрафом, Карлш-

тадту запропонували утриматися від бунтівних проповідей. Цвільлінга вигнали з Віттенберга [18, с. 460].

Однак говорити про повну поразку віттенберзького руху, на нашу думку, було б помилкою. Рішення конвенту августинської конгрегації про вільний вихід монахів з монастирів залишався в силі. Крім того, не були заборонені ті статті «Похвального порядку...», що стосувалися ряду соціальних проблем.

В цілому ж результати віттенберзького руху були дуже обмеженими. Велика частина бюргерів Віттенберга мала зв'язки з цеховим виробництвом. Цим, на наш погляд, пояснюється той факт, що рух не висунув широкої соціально-економічної і політичної програми загальнонаціонального значення, подібної, наприклад, пізнішій Гейльбронській програмі. Але не слід забувати, що віттенберзький рух був лише першою заявкою радикальних буржуазних сил, які пробудилися до самостійної діяльності. І його поразка зовсім не свідчила, що це угруповання вичерпало свої можливості.

Як же поставився до віттенберзького руху Лютер? З 4 травня 1521 р. по 1 березня 1522 р. він переховувався від переслідувань у замку Фрідріха Мудрого Вартбурзі. Високі стіни замка відгородили реформатора від світу. Диригент національного антиримського руху протягом 300 днів змушений був вдовольнятися роллю глядача. Але вважати Лютера пасивним спостерігачем подій не можна. Він живо листувався з друзями, продовжував напружену літературну діяльність. У листах і творах Лютера цього періоду значне місце займають події у Віттенберзі, за якими він стежив з неослабною увагою. Нарешті 6 березня 1522 р. опальний реформатор повертається до Віттенберга і протягом 9—16 березня проголошує у замковій церкві вісім проповідей з приводу віттенберзьких «нововведень» [2].

Зупинімося спочайперше на оцінці реформатором змісту віттенберзьких перетворень. Як ми вже бачили, найгострішим нападкам під час віттенберзького руху піддавалася католицька меса. Коли у листопаді 1521 р. августинські монахи лише розпочали скасування її, Лютер написав твір «Про зловживання месою». Реформатор проголосив католицьку месу «ідолопоклонством і ганебним зловживанням священним таїнством» [4, с. 38]. Він заявляє: «...мерзенні священники, які заради прошей створюють братства, служать меси за живих і мертвих, роблять не що інше, як обдурюють нерозумний народ, забираючи у нього гроші й майно» [4, с. 81—82]. Автор пише, що справа, розпочата віттенберзькими монахами, свідчить про вплив на них божого слова і це дуже радує його. Більш того, він висловлює бажання бути союзником віттенберзців [4, с. 141]. Лютер не змінив свого ставлення до католицької меси і після повернення з Вартбурга. У листі до Спалатина від 7 березня 1522 р. реформатор зізнається, що він проклинає, як страховище, папську месу, бо з неї зробили жертву і «добре діло», які нібито примиря-

ють людину з богом [5, с. 112]. Схвально поставився Лютер також до вимог Карлштадта про необхідність причащати мирян двома способами. «Причастя двох видів, — писав він, — є істинним, християнським, євангелічним; а хто говорить інше, той бреше і ганьбить Бога, будь це папа, імператор, князь чи диявол» [6, с. 297—298]. Лютер продовжує і послідовну критику системи монастирської святості, чому присвячує свій інший твір [7]. Реформатор подає безпосередню допомогу і підтримку монахам, що покинули монастирі. Він переховує у Віттенберзі дев'ять монахинь, які залишили монастир св. Марії в околицях Грімми [8, с. 387—388]; дає рекомендаційного листа своєму орденському братові Григорію Моргенштерну, котрий вирішив відмовитися від своєї належності до небезпечного стану [9, с. 212]. У листі до Спалатина Лютер пише, що витрачає багато грошей на харч для монахів-утікачів [10, с. 163]. Висловлюючи свої погляди з приводу віттенберзьких перетворень, Лютер докладно говорить і про поклоніння іконам. Ікони він вважає не лише некорисними, але й шкідливими, бо люди, які малюють їх і прикрашають ними церковні стіни, думають, що роблять добру справу, за яку гідні божої нагороди. Насправді, твердить реформатор, це — богохульство. А віруючі, які поклоняються іконам, помиляються, отожднюючи їх з «Христом і богом своїм» [2, с. 229]. У проповідях Лютера не порушується питання про організацію у Віттенберзі «загальної каси». Про його ставлення до цієї реформи свідчать лише побічні дані. У грудні 1521 р., коли Лютер протягом трьох днів таємно перебував у Віттенберзі, він радив викинути в ящик всі святині [йшлося про реліквії замкової церкви, які збирав курфюрст. — Ю. Г.], а золото і срібло віддати на користь всієї общини [18, с. 414—415]. Про можливість застосувати реліквії замкової церкви для допомоги неіснуючим верствам суспільства Лютер говорив і мешканцям Віттенберга у листопаді 1521 року [4, с. 139]. Пізніше, у серпні 1523 р., реформатор в цілому схвально поставився до спроби організувати «загальну касу» в Лейпсігу і опублікував створений з його допомогою статут общини цього міста [11 і 12].

Проаналізувавши ставлення Лютера до віттенберзьких реформ, ми не знайшли серйозних розходжень між ним і керівниками радикального бюргерського руху, перш за все Карлштадтом і Цвіллінгом, відносно самої суті проведених перетворень. Карлштадт і сам визнавав, що у своїй реформі меси він ішов за Лютером [18, с. 453]. Надзвичайно цікава заява самого Лютера. В першому листі до курфюрста після повернення із Вартбурга він писав: «Ніхто не може заперечувати, що сутність перетворень обгрунтована мною» [13, с. 109]. Нам здається, що під час віттенберзького руху ще не виявилася принципова відмінність між цілями боротьби радикального і поміркованого угруповань німецького бюргерства. На наш погляд, яблуком незгоди для них став пункт про засоби, способи і методи досяг-

нення цих цілей. Лютер недвозначно пише про це у листі до герцога Іоанна Фрідріха Саксонського: «Велика помилка моїх віттенберзців полягає в тому, що вони вірно вчили, але неввірно застосували учення» [14, с. 119].

Карлштадт і Цвіллінг — прихильники рішучого, негайного втілення в життя принципів, що випливали із вчення про загальне свяцтво усіх віруючих. А Лютер в усіх заходах радить дотримуватися поміркованої тактики. Враховуючи складність церковних перетворень і те, що багато віруючих ще не усвідомили сутності нового вчення, Лютер вважав зайвою квапливість у цій важливій справі. На першому етапі, коли члени общини ще не дуже сильні у вірі, реформатор вважав найдоцільнішим дотримуватися програми широкої віротерпимості [3, с. 362]. Лютер виступав рішучим супротивником насильного знищення старих звичаїв і примусу у питаннях віри. З цими принципами поміркованого, мирного здійснення Реформації розходилися не лише керівники радикального угруповання бюргерства. Явно суперечили їм насамперед стихійні виступи народних мас. На відміну від Карлштадта і Цвіллінга, Лютер цілком заперечував участь народних мас у здійсненні перетворень. Коли у жовтні 1521 р. стало очевидно, що хвилювання і безпорядки не лише не гаснуть, а й посилюються, він визнав необхідним заявити про розрив з насильницьким ходом Реформації [15, с. 101—102]. В той же час Лютер пише програмний твір з примітною назвою «Переконаливе умовляння до всіх християн відректися від заколоту і обурення». У ньому заколот називається «підступами диявола» і доводиться, що він заборонений богом [16, с. 50].

Однак така позиція Лютера, на наш погляд, не свідчить про відречення від попередніх поглядів і переконань. Ще на світанні свого життя він з недовірою ставився до народних рухів і засуджував їх. У 1521—1522 рр. реформатор лише підтвердив і чіткіше обгрунтував свою колишню позицію. Розходження Лютера з радикальним бюргерським угрупованням та його виступи проти народного руху зовсім не означали, що він відрікся від справи усього свого життя і кинув Реформацію напризволяще.

Значне місце в його «Переконаливому умовлянні...» займає питання про необхідність продовження боротьби з папською церквою. Макс Штейнметц стверджує, що в цьому творі Лютер пропонує здійснити Реформацію «виключно за допомогою властей» [22, с. 109]. Дійсно, у творі зауважується, що здійсненням «нововведень» мають займатися світські власті, бо те, що робиться постійною владою, не вважається заколотом [16, с. 48]. Але нам здається, ці зауваження вставляються автором з єдиною метою — засудити стихійні дії народних мас і відхилити докори католицької реакції, ніби його вчення сприяє заколотам. Історики, як правило, забувають, що до кінця 1524 р., коли до Реформації пристав Філіп Гессенський, Лютера підтримував

лише один князь — Фрідріх Мудрий. Тому думку, немовби Лютер приписував виключне право здійснювати церковні перетворення князям, «слугам папства» [6, с. 288], котрі вороже ставилися до Реформації, ми вважаємо сумнівною. Значно більше місця у розглядуваному творі Лютер відводить міркуванням про визвольну місію бога. Разом з тим, він висуває оригінальну програму боротьби з папською церквою, до якої, мабуть, можна застосувати сучасний термін «промадянська непокора». Сам Лютер, характеризуючи запропоновані ним заходи, як «духовний бунт» [16, с. 53—54], протиставить їх «тілесному бунтові». Програма Лютера не вичерпується лише засобами пропаганди. «Перешкоджай тому, — пише він, — щоб, люди ставали священиками, монахами, монахинями... Не давай більше грошей на буллі, свічки, дзвони... церкви, а кажи, що християнське вчення полягає у вірі й любові» [16, с. 54]. За Лютером, здійснення цієї програми через якісь два роки має привести до остаточного падіння папської церкви [16, с. 54]. Однак у 1521—1522 рр. громадський рух вже вийшов за межі упорядкованого мирного ходу Реформації. І Лютер із своєю програмою «духовного бунту», ще не ставши на бік князівської Реформації, вже цілком свідомо намагався пливати проти течії.

Таким чином, на наш погляд, 1521—1522 рр. слід розглядати, як перший етап з'ясування позиції Лютера у ранньобуржуазній революції. Продовжуючи протягом 1521—1522 рр. послідовну критику віровчення і практики католицької церкви, Лютер заперечує ті методи боротьби з нею, які висувалися ідеологами радикального угруповання бюргерства, і рішуче заявляє про свій розрив з плебейською опозицією. Висунута в протигагу цим течіям програма «духовного бунту» виражала інтереси бюргерського поміркованого угруповання Реформації, що прагнуло закріпити досягнуті успіхи і розвинути їх далі, не виходячи за межі закону. Та влада фактів дійсності виявилася сильнішою стрункою і логічною теорією реформатора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, 746 с.
2. Acht Sermonen D. M. Luthers von ihm gepredigt zu Wittenberg in der Fasten... E. A., Bd. 28, 1840, S. 202—285.
3. Deutsche Antwort Luthers auf König Heinrichs von England Buch, E. A., Bd. 28, 1840, S. 297—376.
4. Luther M. Vom Mißbrauch der Messe. E. A., Bd. 28, 1840, S. 24—143.
5. Luther M. An Cpalatin, v. 7. März 1522. E. A. Bd. 53, 1853, S. 111—113.
6. Luther M. Von beider Gestalt des Sasraments zu nehmen und anderer Neuerung. E. A., Bd. 28, 1840, S. 285—318.
7. Luther M. Bedenken und Unterricht von den Klostern und allen Geistlichen Gelubden. E. A., Bd. 28, 1840, S. 25—64.
8. Luther M. Ursache und Antwort, daß Jungfrauen Kloster göttlich verlassen mögen. W. A. Bd. 11, 1900, S. 380—398.

9. Luther M. Ein Zeugnis v. 3. Oktober 1523. E. A., Bd. 53, 212 S.
10. Luther M. An Spalatin, v. 27. Mai 1523. E. A., Bd. 53, S. 162—163.
11. Luther M. An den Kurfürsten Friedrich, v. 11. u. 12. August 1523. E. A., Bd. 53, C. 176—182.
12. Luther M. Ordnung eines gemeinen Kastens. Ratschlag, wie die geistlichen Güter zu handeln sind. E. A., Bd. 22, 1833, S. 96—118.
13. Luther M. An den Kurfürsten Friedrich v. 7. März 1522. E. A., Bd. 53, S. 109—112.
14. Luther M. An Johann Friedrich, Herzog von Sachsen, v. 18. März 1522. E. A., Bd. 53, 119 S.
15. Luther M. An die Wittenberger, 1521. Dez. Bruchstück, E. A., Bd. 53, S. 100—102.
16. Luther M. Eine treue Vermahnung zu allen Christen, sich zu verhüten vor Aufruhr und Empörung. E. A., Bd. 22, 1833, S. 43—59.
17. Aktenstücke zur Wittenberger Bewegung. Anfang 1522. Herausgegeben und erläutert von Hermann Barge, Leipzig, 1912, 36 S.
18. Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522. Von Nikolaus Müller «Archiv für Reformationsgeschichte. Texte und Untersuchungen», VI. Jg., Leipzig, 1909, S. 168—473.
19. Fabiunke, Günter. Martin Luther als Nationalökonom. Berlin, 1963, 362 S.
20. Fuchs, Gerhard. Karlstadts radikal-reformatorisches Wirken und seine Stellung zwischen Müntzer und Luther, «Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther Universität Halle—Wittenberg», Gesellschaftl und sprachwiss. Reihe, Jg. 3, H. 3, 1953/54, S. 486—548.
21. Kamnitzer, Heinz. Zur Vorgeschichte des deutschen Bauernkrieges. Berlin, 1953, 144 S.
22. Steinmetz, Max. Deutschland von 1476 bis 1648, Berlin, 1965, 428 S.
23. Штерн, Лео. Идеологическая и политическая роль Реформации в прошлом и настоящем. — «Ежегодник германской истории», М., 1969, с. 11—28.

В. І. Кадеев

ДО ПИТАННЯ ПРО РИМСЬКИХ ВІЛЬНОВІДПУЩЕНИКІВ У ХЕРСОНЕСІ В ПЕРШИХ СТОЛІТТЯХ Н. Е.

Перебування у Херсонесі римських вільновідпущеників зафіксовано епіграфічними джерелами, а тому не викликає сумніву. Проте вивченням їх становища, чисельності, етнічної належності та політичної ролі дослідники спеціально не займалися. Звичайно вони відзначали тільки наявність кількох римських вільновідпущеників, про яких згадують надгробні написи [1, с. 131; 2, с. 92]. При цьому зовсім не використовувалися просопографічні дані, зокрема римські імена, які зустрічаються в епіграфічних документах.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб на основі епіграфічних джерел не тільки показати значно більшу кількість римських відпущеників, ніж вважалося досі (само по собі це має важливе значення для історії міста в перших століттях н. е.),

а й визначити по можливості їх етнічну належність, соціальне становище, роль у політичному житті Херсонеса.

Ми маємо кілька епіграфічних джерел, де говориться про перебування у Херсонесі римських вільновідпущеників. Наприклад, на саркофазі Аврелії Тіхе, датованому II ст. н. е., знайдено напис грецькою і латинською мовами, який розповідає, що саркофаг та напис разом з спадкоємцями замовили вільновідпущеники [3, № 508]. Напис свідчить, що у свій час Аврелія Тіхе відпустила на волю кількох рабів, які, ставши вільними, взяли участь у похованні своєї патронеси. Ім'я Aurelia Tyche має римську форму і складається з імператорського помен та прецького за походженням *cognomen* — Tyche [4, s. v.]. Останнє було особистим іменем похованої. Воно часто зустрічається серед імен римських рабів та вільновідпущениць [5, с. 130; 6, № 8732]. Отже, ім'я похованої дозволяє вважати її відпущеницею, мабуть, гречанкою. Імператорське ж родове ім'я вказує, що це відпущениця імператорської фамілії. Про грецьке походження цієї жінки свідчить грецький напис на саркофазі.

Інше відоме джерело — латинський надгробний напис часів імператора Нерона, де згадуються три римських відпущеники: Т. Цинцій Басиль, Т. Цинцій Епиктет та П. Ведій Трепт [3, № 562]. Двоє з них колишні раби Тіта Цинція і мали у складі своїх імен ім'я хазяїна — Т. Cincius, а як *cognomen* грецькі імена — Basilis [7, s. v.] та Epictetus [7, s. v.]. Ім'я третього Публій Ведій Трепт (P. Vedius Threptus) також складалося з імені хазяїна P. Vedius та прецького *cognomen* — Threptus [4, s. v.]. Наявність грецьких *cognomina* дає змогу стверджувати, що всі вільновідпущеники були греками.

Є ще один напис, який не привертав уваги дослідників, хоч давно опублікований. Ми маємо на увазі дуже пошкоджену латинську епіграфію патронів, замовлену його вільновідпущеником. На жаль, обидва імені не збереглися [3, № 571].

Крім цих безпосередніх свідчень, існують просопографічні дані, зокрема римські імена, що трапляються в херсонеських написах. Вони не могли належати римлянам, що у провінціальних та залежних від Риму грецьких містах не одержували громадянських прав, а утворювали там окрему групу населення. Їх називали ОΙ ΚΑΤΑΚΟΥΝΤΕΣ ΡΩΜΑΙΟΙ. Згадана група мала привілейоване становище у порівнянні з громадянами цих міст, а тому не брала участі в роботі Ради та Народних зборів [8, с. 131]. Навіть побіжний погляд виявляє тут імена широко розповсюджені в середовищі римських рабів та вільновідпущеників [9; 10]. Це — Понтик, Марін, Гілар, Герман, Сабін, Пріск та інші. Перелічені імена становлять переважну більшість у групі римських імен, які не пов'язані з одержанням прав римського громадянства, а отже, це не прояв випадковості, а свідчить про наявність осіб відповідного походження. Адже внаслідок певної номенклатури імен не тільки римські доморослі раби (*ver-*

пає), але й вільновідпущеники та їх нащадки зберігали вказані імена [10, с. 149—150]. Отже, слід докладно ознайомитися з тими епіграфічними джерелами, де згадуються такі імена, та вияснити все, що стосується їх носіїв.

Спочатку треба звернути увагу на осіб, які скріпили печатками, декрет 130/131 року н. е. на честь Папія сина Гераклеона [11, с. 155—157]. Тут в одного з архонтів римське ім'я — Петроній Марін (ΠΕΤΡΩΝΙΟΣ ΜΑΡΕΙΝΟΣ). Воно складається з двох елементів (nomen і cognomen) у називному відмінку. Ім'я подвійне і побудоване за римським зразком та ще й римське за походженням. Греки не носили подвійних імен [12, 525, прим. 3]. Наявність родового імені Петроній і cognomen Марін, відомого серед римських рабів [10, с. 156], дозволяє вважати, що перше належало патрону й від нього перейшло до Маріна — відпущеника, або сина відпущеника, котрий одержав громадянські права у Херсонесі, а згодом і посаду архонта. Серед осіб перелічених у декреті, є Луцій Антоній Руф (ΛΟΥΚΙΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΡΟΥΦΟΣ), який носив повне римське ім'я. Привертає до себе увагу nomen Антоній, яке належало до відомого плебейського роду. Серед представників його були видатні політичні діячі, але у них це ім'я було без cognomen [13, Ad Att., XV, 5, Fam., VI, 2; 14, Jul. 36, Aug. 9, 14, 15]. Вжитий тут cognomen Руф, на думку М. Гордон, є одним з поширених рабських імен [9, с. 96]. А коли раб діставав волю, його особисте ім'я приєднувалося до імені хазяїна як cognomen. Утворене таким чином ім'я стало ім'ям вільновідпущеника¹.

У названому декреті згадуються два члени херсонеської Ради — ΛΟΥΚΙΟΣ ΙΛΑΡΟΥ і ΠΟΝΤΙΚΟΣ ΙΛΑΡΟΥ, тобто Луцій син Гілара і Понтик син Гілара². Ім'я останнього ми зустрічали в декреті 129/130 року, він тоді займав посаду номофілака [3, № 359]. Це — римські імена, але структура у них грецька (ім'я з патроніміконом). Належали вони, мабуть, херсонесцям грецького походження³. У той же час Ponticus і Hilarus — імена дуже поширені серед римських рабів [9, с. 98, 100, 106; 15, с. 133, прим. 136; 16, с. 275]. Типові рабські імена при наявності спільного патронімікона свідчать, що їх носії походили з родини римського вільновідпущеника.

Присутність римських відпущеників та їх нащадків у Херсонесі підтверджують і інші епіграфічні джерела. Наприклад, одного з херсонеських послів звали Валерій Герман (ΟΥΑΛΕΡΙΟΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ) [3, № 404]. Ім'я це безумовно, римське, побудоване за римським зразком, бо обидва елементи в називному від-

¹ Прикладом такого утворення можуть служити згадані вище імена відпущеників — T. Cincius Basilis та T. Cincius Epictetus.

² Наявність однакового і дуже рідкісного у Херсонесі патронімікона дозволяє припустити, що це — брати.

³ Римське ім'я Hilarus могло походити від грецького прикметника «ΙΛΑΡΟΣ», а носили його особи грецького походження.

мінку. Воно складається з помен і *cognomen*, а *praenomen* відсутнє, що характерно для другої половини II ст. н. е. [5, с. 99, прим. 1 до № 8646; 17, с. 26], тобто періоду, яким датується напис, де згадується дане ім'я. Показове ім'я *Germanus*, характерне для римських рабів, котре іноді означало етнікон, але утворювалося здебільшого від латинського прикметника [8, с. 98]. Отже, мабуть, і в цьому випадку перед нами представник родини римського вільновідпущеника.

В іншому написі (близько середини II ст. н. е.) [18, № 1] згадується ім'я *AIMILIANOS SABEINOS*, створене з двох римських, але побудоване за грецьким зразком. Імена, подібні *Aemilianus*, з суфіксом — *ianus*¹ мали усиновлені [19, 83], але частіше раби та відпущеники [5, с. 98, прим. 1 до № 8504; 17, с. 32; 20, с. 312]. У вільнонароджених усиновлених їх родове ім'я з суфіксом — *ianus* перетворювали в другий *cognomen*, у рабів та вільновідпущеників ім'я з таким суфіксом було особистим і утворювалося від родового імені хазяїна. В нашому випадку носій вказаного імені навряд чи належав до старовинного патриціанського роду Еміліїв. Імовірніше він походив з родини відпущеника, про що свідчить і особисте ім'я. На користь цього говорить і його патронімikon, бо ім'я *Sabin* (*Sabinus*), відоме серед вільнонароджених як *cognomen* [14, Vit. 15, 2, 3, Vesp. 1, 3; 21, Ot. 5; 22, II, 46, 55; 23, II, 5, 9, 10, III, 11, 17, 18], в середовищі рабів та відпущеників використовувалося як особисте ім'я [9, с. 99]. Грецьке походження Еміліана сина Сабіна доводить і грецька структура імені.

Мабуть, аналогічне походження мав і Юліан син Аквілі (*IOULIANOS AKYΛOY*) — херсонеський архонт, якого названо серед осіб, що приклали свої печатки до декрету 30—60 рр. II ст. н. е. [3, № 363]. Тут ім'я має грецьку структуру (ім'я та патронімikon), але обидва елементи римські. *Julianus* з суфіксом — *ianus* походить від родового імені Юліїв. Використане воно як особисте, що дозволяє вважати носія представником родини вільновідпущеника. Це підтверджує патронімikon Аквіла, який також був особистим іменем, а у вільнонароджених громадян воно виступає як *cognomen* [23, II, 44, III, 7, XII, 15, 21]. Як *cognomen* згадане ім'я широко використовували римські солдати та ветерани з числа уродженців Дакиї [25, № 1629], Мезії [25, № 6178, 8110, 14409]. Отже, ім'я Аквіла стало шаблонним, поширеним серед вільновідпущеників та провінціалів.

Сином імператорського відпущеника був Аврелій Діонісій (*AΥP. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ*), який пожертвував 300 денаріїв на колону [3, № 443]. Його батька звали Пріск (*ΠΡΕΙΣΚΟΣ*). Звичайно, в римському середовищі це *cognomina* [14, Tib. 42, 2; 22, III, 49—51, XIII, 28, XV, 71; 24, II, 92, III, 55, 6], але як особисте

¹ За допомогою цього суфікса в латинській мові утворювалися прикметники, які означали власність або походження [17, 32].

ім'я його широко вживали раби, зокрема доморослі або народжені в містах [9, с. 99]. Оскільки батько Діонісія мав це ім'я як особисте, можна вважати, що він був вільновідпущеником, але, можливо, не приватної особи, а імператорської фамілії. Це підтверджує імператорське родове ім'я Аврелій. Діонісій же вважався уже вільнонародженим.

Привертає увагу ім'я першого архонта 185/186 р. — **Μ. ΑΥΡ. ΒΑΣΙΛΕΙΔΙΑΝΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ** [3, № 404], де третій елемент, безумовно, грецький, але з суфіксом — **ΤΑΝΟΣ** (*ianus*), як в римських іменах, про що говорилося вище. У даному випадку ім'я **ΒΑΣΙΛΕΙΔΙΑΝΟΣ** виникло від **ΒΑΣΙΛΕΙΔΗ** і, мабуть, належало усиновленому Васілідом Александру, котрий одержав у спадщину від названого батька — римського громадянина, імператорське ім'я. Однак тоді слід визнати, що у грецьких родинах існували типово римські звичаї усиновлення та одержання імен. Але процес романізації у Херсонесі не був настільки глибоким. Тому можливе й інше пояснення, а саме: Александр міг належати до родини імператорського вільновідпущеника, який у свій час був рабом якогось Васіліда [5, с. 98, прим. 1 до № 8504].

Таким чином, епіграфічні джерела не тільки доводять існування римських вільновідпущеників у Херсонесі, але свідчать про час їх появи, майновий стан, вказують на політичну роль у місті. Ці дані дозволяють зробити такі висновки.

Римські вільновідпущеники з'явилися у Херсонесі в другій половині I ст. н. е. Витрати та пожертвування на потреби міста говорять про їх заможність. У політичному житті міста спочатку вони не брали участі. В II ст. н. е. становище римських вільновідпущеників, а особливо їх нащадків, які вважалися вільнонародженими і належали до заможних верств населення, значно змінилося. З кінця 20-х років і протягом всього II ст. н. е. поряд з місцевими багачами та знаттю вони посідають панівне становище, дістають доступ до магістратур, входять до складу Ради. Римські вільновідпущеники, які мешкали у Херсонесі, були здебільшого греками, мабуть, виходцями з малоазійських міст, з якими Херсонес підтримував жваві і досить сталі економічні зв'язки.

Інтенсивний процес соціальної мобільності римських вільновідпущеників, які від рабів піднімалися до представників пануючої верхівки, пояснюється, на наш погляд, соціальною політикою Риму відносно грецьких міст, що входили до складу провінцій, або знаходилися в інших формах залежності від Риму. Метою цієї політики була підтримка багатих верств населення згаданих міст, наділення їх правами римського громадянства. Така політика відкривала шляхи до кар'єри як в органах місцевої адміністрації, так і на службі Риму. До цих верств на-

селення входили багаті вільновідпущеники, які були соціальною опорою римської влади у грецьких містах, а також провідниками римської політики. Вони допомагали Риму експлуатувати не тільки рабів, але й незаможних вільних громадян Херсонеса, утримувати за їх рахунок римський гарнізон у місті та його околицях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948, 147 с.
2. Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. — Античные города Северного Причерноморья, I. М.—Л., 1955, с. 23—147.
3. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, v. I, Petropoli, 1916, 594 S.
4. Fick. A. Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt mit den Namen—Systemen verwandter Sprachen verglichen und systematisch geordnet, Göttingen, 1894, 837 S.
5. Сергеев М. Е. Ремесленники древнего Рима. Л., 1968, 151 с.
6. Corpus Inscriptionum Latinarum, VI, 1882, 1746 S.
7. Pape W. Wörterbuch der griechischen Eigennamen, Braunschweig, 1884, 1710 S.
8. Свенцицкая И. С. Разрушение гражданского коллектива и полисной собственности в провинции Азии. — «Вестник древней истории», 1969, № 3, с. 130—142.
9. Gordon M. L. The Nationality of slaves under the early Roman Empire. — «Journal of Roman Studies», 14, 1924, S. 91—111.
10. Thylander H. Étude sur L'épigraphie latine, Lund., 1952, 192 S.
11. Суров Е. Г. Новая херсонесская надпись. — «Вестник древней истории», 1960, № 3, с. 154—158.
12. Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965, 951 с.
13. Cicero M. T. Epistulae, Hannover, 1836, 413 S.
14. Suetoni de Vita Caesarum libri VIII, Lipsiae, 1908, 191 S.
15. Каллистов Д. П., Нейхардт А. А. та ін. Рабство на периферії античного мира. Л., 1968, 271 с.
16. Weaver P. R. C. The Status nomenclature of the Imperial freedmen. — «The Classical Quarterly», XIII, № 2, 1963, S. 272—278.
17. Бешевлиев В. Проучвания върху личните имена у траките. София, 1965, 130 с.
18. Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России. — «Известия Археологической комиссии», вып. 65, 1918, с. 9—26.
19. Федорова Е. В. Латинская эпиграфика. М., 1969, 373 с.
20. Weaver P. R. C. Cognomina ingenua: a note. — «The Classical Quarterly», XIV, № 2, 1964, S. 311—315.
21. Plutarchi vitae parallelae, Lipsiae, 1906, 461 S.
22. P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, t. I. Annales, Lipsiae, 1962, 402 S.
23. C. J. Caesar. Commentarii rerum gestarum, I. Bellum gallicum, Lipsiae, 1968, 353 S.
24. P. Cornelii Taciti libri qui supersunt, t. II, fasc. I. Historiarum libr. Lipsiae, 1961, 202 S.
25. Corpus Inscriptionum Latinarum, III, 1873, 620 S.

ОСНОВНІ КУЛЬТОВІ ОБРЯДИ ТА СПОРУДИ У ПЛЕМЕН ЛІСОСТЕПОВОЇ СКІФІЇ (VII — V ст. до н. е.)

У цій статті ми коротко розглянемо основні культові обряди та споруди племен лісостепової Скіфії в архаїчну епоху. Передусім, сюди ми відносимо різні види жертвоприношень, а також пов'язані з ними деякі жертвні місця¹. Це перше дослідження такого роду, і звичайно, в рамках невеликої статті не можна повною мірою висвітлити всі питання².

Найчастіше в жертву приносили домашніх тварин. Рештки їх зустрічаються під час розкопок у вигляді своєрідних скупчень кісток. Ці скупчення бувають кількох типів: цілі кістяки тварин (свиней, овець чи кіз, собак), які здебільшого зустрічаються по одному, але інколи по два-три разом; частини акуратно складених в купу шматків порубаної туші тварини (частини грудної клітки, кістки кінцівок, нерідко череп); черепа тварин одного виду в кількості від одного до чотирьох.

Знаходять також скупчення нижніх щелеп свиней, перепалені кістки свійських тварин (Жаботин, Пастирське городище).

Численні етнографічні матеріали свідчать, що всі ці скупчення кісток є залишками жертвоприношень та культових захоронень. Звичай старанно збирати і закопувати в землю залишки обрядової їжі широко відомий у багатьох народів [1, с. 71—72; 2, с. 91—113; 3, с. 137—138; 4, с. 30—31]; при цьому кісток жертвних тварин не можна було розламувати і вимоктувати з них мозок. Мета культових дій — магічно сприяти плодючості тих чи інших домашніх тварин [5, с. 28]. Вказаний звичай якоюсь мірою відбиває російський фольклор [3, с. 147], де відчувається прямий натяк на зв'язок з культом рослин, з «священим деревом».

Ряд етнографів повідомляють, що у випадках мору чи загибелі худоби від хижаків селяни закопували цілу тварину або її голову на території садиби (під хлівом, під воротами чи у дворі), щоб запобігти майбутніх збитків [2, с. 91—113; 6, с. 45]. З цією ж метою був похований бик в одному з курганів, розкопаних А. Бобринським [7, с. 27].

У Франції XVI ст. вірили, що мертва собака чи інша падаль, закопана під деревом, яке втратило свою силу, відновить її і оживить дерево [3, с. 149]. Культові захоронення цілих баранів у приміщеннях та жертвних ямах неодноразово знаходили

¹ Автор висловлює глибоку подяку Б. А. Шрамку за дозвіл використати у статті неопубліковані матеріали його багаторічних досліджень.

² Залишки жертвних тварин зустрічаються також у похованнях лісостепової Скіфії, але їх розгляд виходить за рамки нашої теми.

під час розкопок у Північному Причорномор'ї [8, с. 66—67; 9, с. 72; 10, с. 289]. Немає сумніву, що аналогічні звичаї, пов'язані з відповідними обрядами, існували і в лісостепу.

За нашими підрахунками, залишки жертвоприношень і культурних захоронень на поселеннях лісостепу траплялися у 168 випадках. Вони належать мінімум 238 особинам різних домашніх тварин. Найбільше серед них кісток свині. Особливо багато їх виявлено у басейні Ворскли, що відповідає висновкам В. Й. Цалкіна, згідно з якими серед домашніх тварин у цьому районі свиня займала перше місце — 41,3% [11, с. 75, рис. 31, табл. 69а]. Зовсім протилежну картину спостерігаємо в цей час у скіфів, котрі, як повідомляє Геродот, не тільки не приносили свиней в жертву, а й не розводили їх [12, IV, с. 63].

Друге місце за кількістю жертвоприношень займає собака. Рештки тварин цього виду знайдено на десяти поселеннях лісостепової Скіфії. В. Й. Цалкін вказує, що черепи собак добре збереглися. На його думку, це тому, що їх м'ясо було неїстівним. Але факти суперечать такому висновкові. Ще В. О. Городцов доводив, виходячи з польових спостережень, що м'ясо собак вживалося в їжу [13, с. 109]. В. О. Городцова підтримує Б. А. Шрамко, який відмічає, що кістки собак зустрічаються і серед кухонних покидьків, і серед жертвовної їжі [14, с. 55]. Роль собаки, як жертвовної тварини, досить велика. Римляни під час посухи приносили в жертву руду собаку, бо її колір збігався з кольором обпалених сонцем посівів [15, с. 3].

Пліній, посилаючись на записи понтіфіків, повідомляє: «День жертвоприношення собак має бути встановлений до того часу, як колос вийде з трубки, і не раніше, чим з'явиться трубка» [16, с. 233]. Етнографічні матеріали показують, що в Білорусії і північній Україні теж існував такий звичай: під час землеробського свята Івана Купала приносили в жертву собаку рижої масті [15, с. 259—264].

Значно менше в жертвовних зкупченнях, знайдених на поселеннях лісостепу, кісток дрібної рогатої худоби — овець чи кіз. Географічні рамки жертвоприношень цих тварин не виходять за межі Більського городища. Нерідко разом з обрядовими кістками овець лежали рештки свині, великої рогатої худоби чи коня.

Жертвоприношення овець і кіз було у багатьох народів. Греки часто приносили кіз у жертву Діонісу [18, с. 263—266; 19, с. 188—189]. Вірмени ще в минулому столітті мали звичай обливати водою під час посухи чучело козиної голови, щоб викликати дощ [20, с. 28]. Білоруський фольклор пов'язує з козою майбутній урожай [21, с. 111—112].

На п'яти поселеннях лісостепу виявлено рештки принесеного в жертву коня. Особливо цікава знахідка трапилася на поселенні Олефірщина при розкопках Г. Т. Ковпаненко: на дні жертвовної ями лежали чотири черепи собак і частина кістяка

коня [22, с. 53]. Майже всі інші залишки жертвоприношень коня представлені черепами.

Викликає здивування повна відсутність самостійних скупчень кісток принесеної в жертву великої рогатої худоби. Вони зустрічаються лише у вигляді доповнення до жертвних решток свиней чи овець.

У чорноліську епоху аналогічні жертвоприношення існували але відомо про них дуже мало. Винятком є поселення біля с. Адамівка, де виявлено численні сліди жертвоприношень [23, с. 21—23]. Жертвоприношення розглянутих вище типів у ранньому залізному віці не були ізольованим явищем. Вони відомі і в інших синхронних археологічних культурах — ананійській [24, с. 30—31], милоградській [25, с. 169], юхнівській [26, с. 232], д'яківській [27, с. 54], а на Північному Кавказі трохи раніше — в пам'ятках кобанської культури [28, с. 73; 29, с. 84]. Досить детально обряд жертвоприношення тварин у скіфів описує Геродот [12, IV, с. 64].

Для заклання жертвних тварин, на думку дослідників, використовувалися спеціальні довгі бронзові ножі, знайдені в деяких похованнях. Вони зустрічалися тільки попарно. Відомо чотири пари сакральних ножів у похованнях лісостепу і одна — в степу [30, с. 209; 31, 48; 32, 150; 33, с. 27]. До цього ж типу Б. А. Шрамко відносить уламок бронзового ножа з Черкаського повіту (збірка Ханенка) [32, с. 150, рис. 9, 3]. Мабуть, про цей ніж іде мова у звіті В. В. Хвойка про розкопки Пастирського городища 1898 р. [34, с. 95].

Аналогічні бронзові ножі відомі в Середній Азії в могильниках Тагіскен і Уйгарак. Вони датуються VII ст. до нашої ери [37, с. 162—163].

Яскравим проявом землеробського культу, пов'язаного з культом вопню, було спалення соломи, колосків і зерен [36, с. 197—198; 34, с. 10]. Сліди такого звичаю зафіксовані на двох поселеннях — Пастирському і Матронинському городищах і в трьох курганах — № 1 в урочищі Осняги, № 10 Саранчівське поле, № 2 — Скоробір [34, с. 96; 13, с. 128, 133; 37, с. 27—28]. Умови і характер знахідок не лишають сумнівів у тому, що перед нами магичні обряди, пов'язані з культом родючості. Доречно нагадати слова Геродота: «Фракійські і пеонські жінки не обходяться без пшеничної соломи при жертвоприношеннях Артеміді» [12, IV, с. 33]. Жителі лісостепу інколи замість справжніх зерен у культових церемоніях використовували їх моделі, виготовлені з глини. Один з найвизначніших культових комплексів, де наряду з іншими предметами знайдено понад 170 моделей зерен злакових і бобових культур, був відкритий Б. А. Шрамком на городищі Караван [36, с. 188—194]. Такі ж моделі, але в значно меншій кількості знайдено під час розкопок на селищі Шовковому, Люботинському і Східному Більському городищах, у похованні урочища Скоробір. Особливо цікава остання зна-

хідка: у залишках великого ритуального вопнища разом із справжніми зернами пшениці, жита, ячменю, вівса і бобових лежали чудово сформовані моделі зерен злакових [37, с. 27—28, рис. 35, 2]. Глиняні моделі зерен були лише одним з видів спеціально виготовлених вопивних предметів. До цієї категорії відносяться також глиняні фігурки тварин і хлібці та жоржики з того ж матеріалу.

Зараз відомо близько сотні зооморфних статуеток, знайдених на поселеннях скіфського часу в лісостепу. Це зовсім не багато, якщо зважити на десятки тисяч квадратних метрів розкопаної площі. Майже третина всіх статуеток походить із Східного Більського городища. На останніх поселеннях, незалежно від дослідженої площі в кращому разі знайдено декілька фігурок. Майже всі вироби цього роду представлені фрагментами, часто зовсім невеликими. Б. А. Шрамко вважає глиняні фігурки тварин речами культового призначення [38; 39; 40, с. 181—183]. Ця точка зору знайшла підтримку в інших дослідників [41, с. 22; 42, с. 77]. На деяких статуетках є відбитки зерен, причому видно, що ці відбитки з'явилися вже після того, як фігурку було виліплено і згладжено. Відбитки зерен пшениці і проса збереглися на одній із зооморфних статуеток Пастирського городища, що на думку Е. В. Яковенко, пов'язано з якимось землеробським культом [43, с. 185]. Особливий інтерес викликає аналогічний виріб скіфського часу, знайдений на Донецькому городищі. Це фігурка свині, в глиняне тісто котрої добавлено зернини проса. Б. А. Шрамко вважає це яскравим проявом землеробського культу, пов'язаного з родючістю [44, с. 21]. Магічним актом підмішування зерен хотіли збільшити поголів'я певного виду домашніх тварин. Аналогічна картина зв'язку жіночих статуеток з магією родючості була відмічена С. К. Бібіковим у ранніх землеробів Луки Врублівецької [48, с. 253, 254]. Коріння подібних магічних уявлень сягають в часи верхнього палеоліту [46, с. 68].

Унікальна фігурка розпартаного лося, знайдена Б. А. Шрамком у 1972 році на Східному Більському городищі, показує, що в деяких випадках глиняні фігурки тварин служили заміниками жертв [47, с. 152]. На користь цього є багато етнографічних свідчень [12, II, 47; 19, с. 190—191; 48, с. 82—83].

Безпосередній зв'язок з землеробським культом мали глиняні моделі хлібців і жоржів, які трапляються на лісостепових поселеннях скіфського часу [36, с. 188, 198; 43, с. 185; 42, с. 77]. Зараз їх відомо більше сотні, причому близько 15% мають домішку чи відбитки зерен злаків, бур'янів, полови, стебел рослин. На культовий характер хлібців вказують і численні аналогії в інших археологічних культурах. З магічними обрядами землеробів пов'язує глиняні хлібці черняхівської культури І. С. Винокур, який спеціально займався вивченням цієї категорії речей [49, с. 109—111; 50, с. 118—119]. Безумовно, вотив-

ний характер мають глиняні «пирогои з фруктовою начинкою» знайдені Т. О. Шаповаловим на поселенні епохи пізньої бронзи біля с. Іллічівки на Сіверському Дінці [51, с. 62].

Важливим місцем жертвоприношень у лісостеповій Скіфії були зольники. Їх зв'язок з культом вогню і домашнього вогнища довів Б. А. Шрамко [36, с. 196—197; 40, с. 202—206]. Цілком погоджуючись з висновками дослідника щодо цього, хочемо звернути увагу на інше. Майже 90% жертвоприношень і культових поховань тварин було знайдено при розкопках поселень з зольниками, хоч досліджена площа на поселеннях без зольників у декілька разів більша. З етнографії відомо, що закопувати залишки обрядової їжі можна було лише у чистому місці [5, с. 28]. Зольник являв собою саме таке місце, бо зола, як частка священного вогню, була ритуально чистою.

Відомі в лісостепу і спеціальні культові споруди — жертovníки, яких нараховується близько двадцяти. Серед них можна виділити декілька типів. Всі вони без винятку зроблені з глини і обпалені.

Тип I. Жертovníки у формі круглої глиняної вимостки, яка інколи трохи піднімається над поверхнею і прикрашена рельєфним орнаментом у вигляді спіралей, зигзагів, трикутників та ін. Поверхня ретельно заглажена і дуже випалена. До культових споруд цього типу відносяться жертovníки з Жаботинського поселення, Трахтемирівського і Західного Більського городищ [52, с. 73—81; 53, с. 104; 13, с. 114, 151; 54, с. 13; 55, с. 53]. Можливо, всі вони знаходились в спеціальних приміщеннях, як це було зафіксовано на Жаботині і Трахтемирівському городищі.

Тип II. Вівтарі у вигляді циліндричного підвищення. Вони бувають двох видів. 1. Вівтарі з чашевидним заглибленням у центрі, оточеним сімома концентричними колами, які створені рельєфними вдавлинами по сирій глині. Такі вівтарі, причому вони добре збереглися відкрив В. В. Хвойко на городищах Пастирському і Мотронинському [34, с. 96, 98]. Великі уламки двох аналогічних жертovníків знайдено на поселенні Жаботин і одного — на Шарпівському городищі [52, с. 78; 56]. Можливо, сюди треба віднести і невеликий фрагмент жертovníка з слідами концентричних рельєфних вдавлін, що походить із Східного Більського городища [57, с. 16]. 2. Поверхня вівтаря рівна, старанно зглажена і побілена. Відомі тільки на Східному Більському городищі [37, с. 13; 58, с. 4; 59, с. 243].

Тип III. Жертovníки у вигляді тарілкоподібного глиняного майданчика овальної форми. Культова споруда цього типу виявлена тільки на городищі Караван¹ [36, с. 185—187; 40, с. 201—203].

¹ Незрозуміло, з яких даних виходить С. С. Березанська, коли пише, що жертovníк городища Караван був розташований поза межами городища [24, с. 32].

Деякі дослідники, йдучи за В. А. Богусевичем, відносять до числа жертovníків глиняну споруду у вигляді півкола, відкриту на Великому Казанівському городищі, хоч немає жодного доказу цього¹ [60, с. 94; 33, с. 10, 52, 79]. Крім того, в окремих працях згадуються жертovníки, схожі на великі глиняні сковороди [61, с. 93; 42, с. 79]. Проте фрагменти аналогічних виробів відомі на десятках поселень різних епох і вживалися в чисто утилітарних цілях (для сушіння зерна, наприклад) [14, с. 154]. У даному випадку можна погодитися з Р. Л. Розенфельдом, який услід за Я. В. Станкевич рішуче виступає проти ототожнення глиняних «сковорід» з жертovníками [62, с. 60—63]. Але Р. Л. Розенфельд помилково називає жертovníки городища Караван та пос. Жаботин звичайними вогнищами, що пояснюється недостатнім знайомством з місцевими матеріалами.

Більшість вищезгаданих жертovníків, за винятком Караванського (V—IV ст. до н. е.), датується ранньоскіфським часом. Найраніші з них — I типу відносяться до межі VII — початку VI ст. до н. е. Жертovníки II типу датуються VI ст. до н. е., але другий їх вид трохи молодший, зустрічається в V ст. до н. е. і пізніше.

Отже, в лісостеповій Скіфії VII—V ст. до н. е. існували різні форми жертвоприношень і культових захоронень тварин. З глини виготовлялися спеціальні вотивні предмети, що в окремих випадках могли бути заміниками жертв. Відомі тут і культові місця, біля яких провадилися різні церемонії, пов'язані з культом вогню і сонця. В усіх цих магичних обрядах, культових спорудах і комплексах відбилася ідеологія місцевих землеробських племен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Снегирев И. Русские простонародные праздники и суеверные обряды, вып. III. М., 1837, 324 с.
2. Богданов В. В. Древние и современные обряды погребения животных в России. Этнографическое обозрение, кн. CXI—CXII. М., 1916, № 3—4, с. 86—122.
3. Пропп В. Я. К вопросу о происхождении волшебной сказки. — Советская этнография (СЭ), № 1—2, 1934, с. 134—151.
4. Седов В. В. К вопросу о жертвоприношениях в древнем Новгороде. — «Краткие сообщения института истории материальной культуры (КСИИМК)», вып. 68, 1957, с. 20—28.
5. Зеленин Д. Тотемы — деревья о сказаниях и обрядах европейских народов. М.—Л., 1937, 77 с.
6. Зернова А. Б. Материалы по сельскохозяйственной магии в Дмитровском крае. — СЭ, № 3, 1932, с. 15—52.
7. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. III. СПб, 1901, 171 с.

¹Е. Ф. Покровська і В. Г. Петренко, відмічають, що поверхня споруди була дбайливо зглажена і побілена, але сам автор публікації ніде нічого подібного не говорить.

8. Маликов В. М. Жертвенник из пригородного здания Неаполя Скифского. — «Краткие сообщения института археологии АН УССР», вып. 11, 1961, с. 64—69.
9. Бураков А. В. Городище біля с. Козирки поблизу Ольвії. — Археологічні пам'ятники УРСР (АП), XI, К., 1962, с. 49—96.
10. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., 1972, 351 с.
11. Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы. — Материалы и исследования по археологии СССР (МИА), 135, М., 1966, 158 с.
12. Геродот. История в девяти книгах. Пер. с греческого Ф. Г. Мищенко. М., 1888, 640 с.
13. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. — Труды XIV Археологического съезда (АС), т. III, М., 1911, с. 95—167.
14. Шрамко Б. А. Господарство лісостепових племен на території України (VII—III ст. до н. е.). — «Український історичний журнал», № 1, 1971, с. 53—61.
15. Bertholet A. Der Sinn des kultischen Opfers. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch — historische Klasse, N 2, Berlin, 1942, 27 с.
16. Плиний. Естественная история. Сб. Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве, М., 1937, 301 с.
17. Moszyński. Pies w wierzeniach i obrzędach. Lud Słowański. Kraków, 1931, t. I, zes. 1, с. 257—266.
18. Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. Спб., 1913, 326 с.
19. Соколова З. П. Культ животных в религиях. М., 1972, 208 с.
20. Исраелян А. Р. Культ и верований в Армении в эпоху поздней бронзы. Автореф. канд. дис. Ереван, 1968, 29 с.
21. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники. Л., 1963, 143 с.
22. Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворсклі. К., 1967, 186 с.
23. Березанська С. С. Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу. — «Археологія», т. XXIV, К., 1970, 20—31 с.
24. Збруева А. В. Идеология населения. Прикамья в ананьинскую эпоху. — Труды института этнографии. Новая серия. М—Л., 1947, с. 25—54.
25. Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, 193 с.
26. Городцов В. А. Старшее Каширское городище. — Известия Государственной академии истории материальной культуры (ИГАИМК), вып. 85, М.—Л., 1934, с. 6—105.
27. Мельниковская О. Н. Работы Юхновского отряда. — Археологические открытия 1967 г. М., 1968, с. 232—233.
28. Козенкова В. И., Крупнов Е. И. Исследование Сержень-Юртовского поселения в 1962 г. — КСИА, 98, М., 1964, с. 91—98.
29. Козенкова В. И. Исследование памятников раннего железного века у сел. Сержень-Юрт. — КСИА, 111, М., 1967, с. 82—89.
30. Іллінська В. А. Старша могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. — Археологія, т. V, 1951, с. 196—212.
31. Яценко И. В. Скифия в VII—V вв. до н. э. М., 1959, 118 с.
32. Шрамко Б. А. Металеві знаряддя виробництва лісостепової Скіфії (ножі). — «Питання історії народів СРСР», вип. 1. Харків, 1965, с. 137—152.
33. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, вып. 1—4, М., 1967, 104 с.
34. Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность. — Тр. ХП АС, т. I, М., 1905, с. 93—104.
35. Итина М. А., Толстов С. П. Саки низовьев Сыр-Дарьи. — СА, № 2, 1966, с. 151—175.

36. Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. — СА, № 1, 1957, с. 118—189.
37. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1965 г. Рукопись НА ИА АН УССР, 35 с.
38. Шрамко Б. А. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северского Донца. — КСИИМК, вып. 54, М., 1954, с. 105—115.
39. Шрамко Б. А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острове́рхівки. — АП УРСР, т. VI, Київ, 1956, с. 56—65.
40. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, 402 с.
41. Мелюкова А. И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии. — МИА, 96, М., 1961, с. 5—52.
42. Пузикова А. И. Поселения Среднего Дона. — МИА, 151, М., 1965, с. 41—81.
43. Яковенко Е. В. Пастырське городище скіфського часу. — «Археологія», т. XXI, К., 1968, с. 180—184.
44. Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-Славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1959 г. — Науковий архів (НА) ІА АН УРСР, 47 с.
45. Биби́ков С. Н. Поселение Лука Врублевская. — МИА, 38, М.—Л., 1953, 460 с.
46. Окладников А. П. Утро искусства. Л., 1967, 190 с.
47. Шрамко Б. А. Исследования в Харьковской и Полтавской областях. — АО 1972 г., М., 1973, с. 351—352.
48. Латышев В. В. Очерк греческих древностей, ч. II, Спб., 1889, 326 с.
49. Винокур И. С. Волинские «хлебцы». Научный ежегодник Черновицкого госуниверситета за 1958 год. Черновцы, 1960, с. 109—111.
50. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. К., 1972, 175 с.
51. Шаповалов Т. О. Поселення епохи бронзи біля с. Іллічівки на Сіверському Дінці. — Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV, Київ, 1972, с. 61—66.
52. Покровская Е. Ф. Жертвенник раннескифского времени у с. Жаботин. — КСИА, 12, К., 1962, с. 73—81.
53. Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища. — Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг., вып. 1, К., 1967, с. 104—105.
54. Граков Б. Н., Елагина Н. Г. Отчет о раскопках скифской экспедиции исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959 г. Рукопись. НА ИА АН УССР, 38 с.
55. Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища. Археологические исследования на Украине в 1968 г., вып. III. К., 1971, с. 49—58.
56. Шрамко Б. А., Михеев В. К. Отчет о разведках археологической экспедиции Харьковского университета в 1964 г. НА ИА АН УССР, 18 с.
57. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1967 г. Рукопись, НА ИА АН УССР, 41 с.
58. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1966 г. Рукопись НА ИА АН УССР, 60 с.
59. Шрамко Б. А. Раскопки в бассейнах Северского Донца и Ворсклы. АО 1969 г., М., 1970, с. 243—245.
60. Богусевич В. А. Раскопки скифского и древнеславянского поселений на территории Каневского биogeографического заповедника Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко. — «Наукові записки ХДУ», т. XI, вип. 1, К., 1952, с. 93—100.
61. Либеров П. Д. Исследования на Среднем Дону. — АО 1966 г., М., 1967, с. 91—93.
62. Розенфельдт Р. Л. О глиняных «жертвенниках». Сб. «Древние славяне и их соседи». М., 1970, с. 60—63.

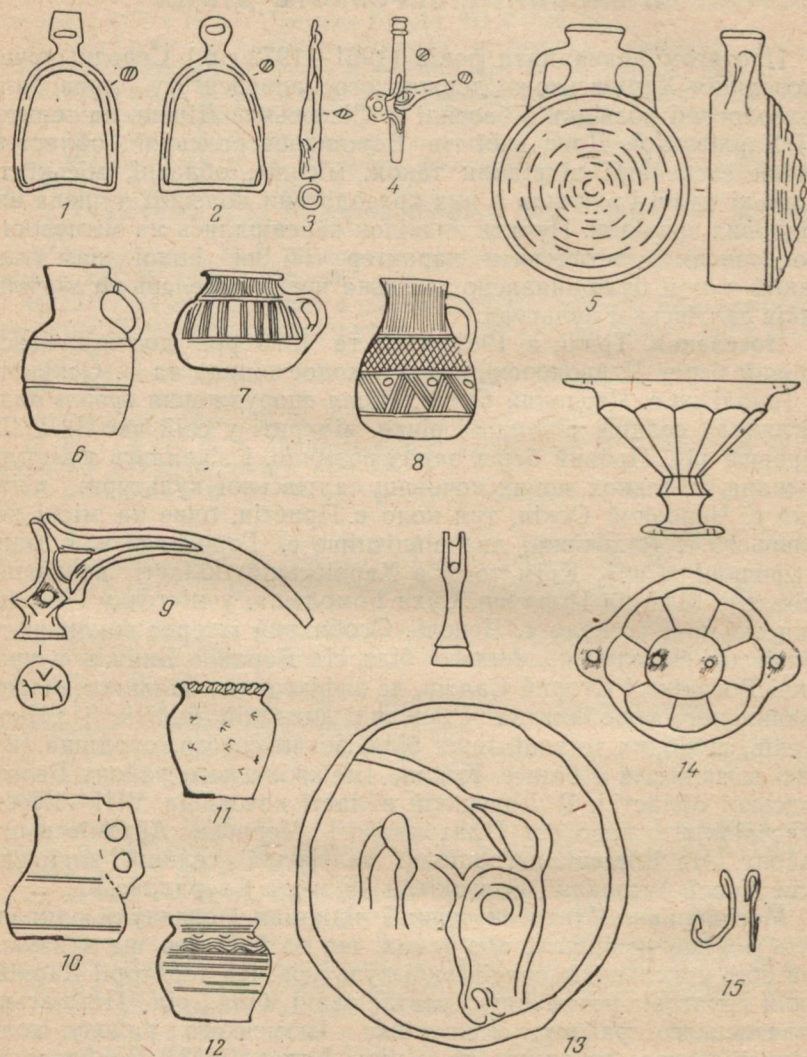
НОВІ ПАМ'ЯТКИ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Протягом дванадцяти років (1961—1972 рр.) Середньовічна експедиція Харківського державного університету проводила археологічні розвідки в басейні р. Сіверський Дінець на території Харківської, Донецької та Ворошиловградської областей. Члени експедиції відвідали також місцеві, обласні, міські та сільські музеї і виявили в них археологічні колекції з числа випадкових знахідок. Пункти знахідок перевірялись на місцевості, що дозволило встановити характер тієї чи іншої пам'ятки. Таким чином було виявлено декілька нових поселень та могильників салтівської культури.

Поселення. Тричі, в 1961, 1962 та 1970 рр., досліджувався правий берег Червонооскільського водосховища та р. Оскіл від с. Тополі до с. Червоний Оскіл. Після спорудження греблі вода поглинула селища в заплаві річки, відкриті у свій час П. Д. Ліберовим [1]. Правий берег зараз розмило, і з'явилися культурні шари декількох нових кочовищ салтівської культури: п'ять біля с. Червоний Оскіл, три коло с. Пристін, одне на місці колишнього с. Радківка, два північніше с. Гороховатка і одне в урочищі «Сад». Крім того, в Харківській області кочовища виявлено біля сіл Циркуни, Суха Гомольша, у містечку Гомольшанські дачі та коло с. Чепель. Особливий інтерес викликають салтівські поселення, відкриті біля сіл Верхній Бишкін в урочищі Роганіна і Старий Салтів, де зафіксовано залишки залізо-плавильного виробництва у вигляді шматків шлаків і стінок горнів, подібних до знайдених біля Вовчанського городища [2]. Такі ж залишки є біля с. Купине Шебекінського району Белгородської області¹. В Донецькій області кочовища VIII—IX ст. було відкрито коло сіл Платонівка і Червоне Артемівського району. На Ворошиловградщині салтівські селища знайдено біля Нової Астрахані, Булгаківки та міста Свердловська.

Могильники. Члени експедиції відкрили і оглянули одинадцять раніше невідомих або таких, що не ввійшли ще в науковий обіг могильників салтівської культури. На території Харківщини ґрунтові могильники розташовані біля сіл Петрівське Вовчанського району, Липчанівка Ізюмського району, коло Мохначівського городища та у місті Балаклії [3]. Знайдено їх також у Донецькій області, зокрема на території табору Дружківського заводу скловиробів (лівий берег Червонооскільського водосховища, Червонолиманського району), біля сіл Дронівка та Платонівка Артемівського району і в селі Райгородок Слов'янського району (могильник зруйновано внаслідок розробки крейдяного кар'єру). Багате салтівське катакомбне поховання

¹ Розвідки геолога В. Бута.

Знахідки, виявлені в могильниках салтівської культури басейну
Сіверського Дінця:

1 — стремено, 3 — наконечник списа, 4 — уламок вудил, 6—8 — череп'яний посуд, 9 — бронзова підвіска-печатка (Петрівський могильник); 2 — стремено, 15 — риболовний гачок (селище Чепель); 5 — баклажка, 14 — бронзова урночка (Родаківський могильник); 10—12 — череп'яний посуд з Бутківського могильника; 13 — бронзова підвіска-печатка з поховання біля шахти № 19.

з конем виявлено на території подвір'я шахти № 19 Торезького району. Разом з амforoю, баклажкою, кухонним горщиком, кінською збруєю, залізним кістеном і бронзовими прикрасами тут знаходилися золотий візантійський солід Костянтина V та бронзова підвіска-печатка з зображенням осла. У Ворошиловградській області ґрунтові мопильники є в селах Булгаківка Кременецького району, Бутківка Старобільського району та ст. Родакове Олександрівського району. Деякі речі з відзначенням пам'яток показано на рисунку.

Названі поселення та могильники салтівської культури доповнюють карту розповсюдження пам'яток цього роду в басейні Сіверського Дінця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Либеров П. Д. Разведки в пойме реки Оскол. — КСИА, вып. 83, М., 1961, с. 95—103.
2. Шрамко Б. А., Міхеев В. К. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури. — Вісник Харківського державного університету, 1969, № 35, історична серія, вип. 3, с. 74—81.
3. Кадеєва Є. М., Міхеев В. К. Роботи на Балаклійському могильнику. — Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., вип. IV, К., 1972, с. 280—283.

Д. С. Кирилін

АРХЕОЛОГІЧНІ УСТАНОВИ НА УКРАЇНІ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У кінці XIX і на початку XX століть на Україні виникають нові археологічні товариства і установи. Серед них слід виділити шість губернських вчених архівних комісій, перші з яких були створені в 1884 році.

Наукова діяльність цих комісій розгортається в період дальшого розвитку капіталізму і переростання його в вищу фазу — імперіалізм, за умов, коли царизм встановив у країні реакційний режим політичного терору [див. 1, т. 5, с. 40]. Офіційна пропаганда докладала багато зусиль для прославлення монархізму, намагалася відвернути маси від революційної боротьби. Все було спрямовано на зміцнення монархічного патріотизму. З цією метою заохочувалося і вивчення пам'яток старовини, але з великими застереженнями.

Реакційна політика царизму особливо гостро відчувалася в національних окраїнах, зокрема на Україні. Тут царизм вживав найжорстокіших реакційних заходів, обмежуючи розвиток національної освіти, мови й культури. В. І. Ленін у 1913 р. писав, що у великій Російській імперії маси народу були «пограбовані в розумінні освіти, світла і знання» [1, т. 19, с. 113].

З 80-х років у Росії починає розвиватися соціал-демократичний рух, який завершується перемогою марксизму. 1895 рік знаменує початок третього, пролетарського періоду визвольного руху [див. 1, т. 20, с. 219]. Революційну боротьбу проти царизму і національного пригнічення очолив пролетаріат, озброєний марксистсько-ленінською теорією класової боротьби. Зросла роль трудових мас, керованих В. І. Леніним, їх суспільно-політична активність. Ці процеси якоюсь мірою знайшли відображення у працях діячів прогресивного і буржуазно-монархічного напрямку, в науково-дослідницькій роботі губернських вчених архівних комісій, які тільки-но виникли на Україні.

Діяльності згаданих комісій присвячено мало праць [35, с. 693, 705]. Недавно з'явилася монографія Н. В. Бржостовської, але в ній є деякі неточності, що стосуються оцінки науково-суспільної діяльності вчених архівних комісій. Автор вважає, ніби реакційність позначилася на всій їх роботі [7, с. 6], а це невірно.

Архівні комісії відкривалися на основі «Положення 1884» [6, с. IX]. Офіційно їх завдання полягало в тому, щоб відбирати й охороняти документи наукового значення і ті архівні справи, які мали знищуватися [2, ф. РВІТ, оп. 91, спр. 75, арк. 34]. Створені комісії не мали певного загального статусу, а значить, могли самостійно розробляти програму своєї наукової діяльності. Одні обмежувалися виключно архівними справами, інші брали на себе ще й функції історико-археологічних спілок, що вивчали та описували історію, старовинні пам'ятки краю, проводили археологічні розкопки, організовували музеї, видавали наукові матеріали про дослідження і займалися охороною пам'яток старовини [7, т. 1, с. 38, 29, 48, 278]. По суті такі комісії були одночасно і своєрідними археологічними установами.

Науково-археологічна діяльність українських вчених архівних комісій часто залежала від середовища і тих умов, в яких їм доводилося працювати. Успіх визначала також наявність відповідних місцевих наукових сил, широкої підтримки суспільності і тісного зв'язку з науковими центрами країни, тим більше, що від уряду вони практично ні допомоги, ні підтримки не мали [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 6, спр. 20, арк. 115].

Показовою є діяльність першої на Україні (і за часом виникнення, і за науковими досягненнями) Таврійської вченої архівної комісії. Вона була заснована 12 січня 1887 року в м. Сімферополі завдяки зусиллям представників прогресивної інтелігенції Криму, стихійно об'єднаної у невеликий гурток любителів і дослідників старовини Таврії (А. І. Маркевич, А. О. Кашпар, Х. П. Ящуржинський та ін.). На установчому засіданні в члени комісії записалося 60 чоловік: 20 дворян і поміщиків, 12 представників духовенства і 28 різночинців [4, ф. 161, оп. 1, зб. 1, арк. 3; 3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 10, спр. 30, арк. 18, п. 1, спр. 1, арк. 1—3].

Головою Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК) було обрано голову губернського земельного управління А. Х. Стевена, товаришем голови — інспектора Сімферопольської учительської школи І. І. Казаса. Щонайперше ТВАК звернула увагу на вивчення і збереження археологічних пам'яток у Таврійській губернії. Постало питання про відкриття археологічного музею [4, ф. 161, оп. 1, од. зб. 1, арк. 3]. Матеріально-фінансове становище ТВАК з самого початку було скрутним. Комісія займала в 1914 р. дві маленьких кімнати і комору. Тут же знаходилися музей і архів. На всі свої потреби вона одержувала на рік лише 300 крб. Невелику суму становили кошти, що надходили від випадкових зборів, та внески членів комісії [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 6, спр. 19, арк. 64]. За 25 років весь бюджет Таврійської комісії не перевищив 12 тис. крб. [28, с. 48, 280]. У той же час імператорська Археологічна комісія діставала 10—20 тис. крб. на рік. [39, с. 99]. На всі прохання розширити фінансову допомогу ТВАК одержувала від царського уряду відмови [3, ф. оп. 1, п. 10, спр. 32, арк. 65; п. 6, спр. 29, арк. 65; п. 7, спр. 13, арк. 18].

І все ж Таврійська комісія зробила значний вклад у розвиток української археології. Її члени провели облік історико-археологічних пам'яток старовини. Всі вони працювали зовсім безплатно, не дістаючи ніяких нагород. У 1887 р. при комісії вдалося організувати навіть музей старожитностей і залучити до активного співробітництва вчених України і Росії. Особлива заслуга в цьому належить А. Х. Стевену, А. І. Маркевичу і А. Л. Бертьє-Делагарду. Вони, хоч і не були археологами-фахівцями за освітою, змогли залучити до наукової роботи в комісії майже всіх видатних спеціалістів-археологів, які займалися вивченням старожитностей Криму і південного Причорномор'я [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 6, спр. 20, арк. 122; спр. 18, арк. 27, 29]. Об'єднавши місцевих аматорів-археологів, вони націлили їх на систематичне виявлення, історико-археологічне вивчення і збереження старовинних пам'яток Тавриди і суміжних районів [36, с. 1, 2, 5, 6, 7; 3, ф. ТВАК, п. 10, спр. 30, арк. 44, 53]. Аматори становили основний контингент наукових сил ТВАК. Це були викладачі гімназій і училищ Таврійської губернії [36, с. 3, 9; 3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 1, спр. 2, арк. 1—113]. Серйозну допомогу їм у розробці Кримської археології постійно надавали видатні вчені країни: В. В. Латишев (з 1891 року), Ю. А. Кулаковський (з 1895 року), М. І. Веселовський (з 1899 року), А. А. Спицин (з 1896 року) та ін. Всі вони входили до ТВАК, як її члени і активно працювали в ній [34, с. 357—362]. У Криму збиралися навіть провести археологічний з'їзд, Всеросійський чи крайовий [5, ф. 538, оп. 1, од. зб. 87, арк. 1—3, 6—7, 12—13, 17—19, 28, 31, 32, 38], але перша світова війна не дозволила здійснити цей важливий захід, запланований на сер-

пень 1915 року [5, ф. 1254, оп. 288, спр. 65, арк. 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12].

Члени Таврійської археологічної вченої комісії вважали, що її наукова діяльність має поєднуватися з пропагандою в народі історико-археологічних знань шляхом читання лекцій, видання науково-популярної літератури історико-археологічного і краєзнавчого характеру, а також організації місцевих історико-археологічних та історико-природничих музеїв [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 10, спр. 30, арк. 45; п. 6, спр. 23, арк. 19, арк. 64/31, 1]. Лише так можна було якоюсь мірою заохотити населення до охорони городищ, курганів та інших пам'яток старовини від хижацьких розкопок і руйнувань. Бо ніякі урядові постанови відносно охорони пам'яток в умовах приватної власності на землю самі по собі не досягали мети [5, ф. 33, оп. 142, од. зб. 509, арк. 2; 3, ф. РВІТ, оп. 91, 1, спр. 75, арк. 33—34].

Таврійській комісії багато допомагала редакція газети «Таврические губернские ведомости», яка безплатно надавала свої сторінки для «Известий ТВАК», випускала останні окремими брошурами по 100 екземплярів [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 4, спр. 12, арк. 11]. З допомогою газети комісія видала 58 випусків «Известий». Розпочавши з невеликих брошур, вона довела їх у 1887 р. до 14—14,5 друкованих аркушів. «Известия» друкували багато цінних матеріалів і досліджень, здебільшого джерелознавчого характеру, з історії, археології і нумізматики Криму та Північного Причорномор'я.

Завдяки науково-популяризаторській діяльності ТВАК, в народі пробуджувалися інтерес та свідоме ставлення до пам'яток минулого. Люди виявляли предмети старовини, складали описи і т. д. Наприклад, рибак Василь Семеняко прислав на адресу ТВАК стародавню монету, повідомивши обставини і місце знахідки її [3, ф. ТВАК, п. 6, спр. 20, арк. 10]. Є. П. Ковальов із Феодосії передав комісії дві мармурові плити з стародавніми вірменськими написами [3, ф. ТВАК, п. 4, спр. 13, арк. 2]. А селянин Макар Тищенко з села Петровського Феодосійського повіту віддав до музею п'ять старих монет, уламок стріли та інше [37, с. 40, 103]. Цінним вкладом у створення наукової бази для Кримської археології і краєзнавства були праці членів ТВАК А. І. Маркевича і В. А. Михайлевського, надруковані в «Известиях ТВАК». Маркевич опублікував оригінальний за змістом і солідний за обсягом бібліографічний покажчик літератури по Криму «Тавгіса» [29, с. 20, 28, 32, 33], який не втратив значення і в наш час. В. А. Михайлевський перший переклав на російську мову з латинської історико-археологічний нарис В. В. Латишева «История боспорского царства» [21, с. 17], цим самим ввів у науковий обіг речові і письмові джерела з історії Боспору і місцевих племен Північного Причорномор'я раннього залізного віку. Розпочато було серйозне наукове вивчення середньовічних міст Криму: Чуфут-Кале та Мангуп

[43, с. 3, 60, 20], зібрано і описано середньовічні кам'яні скульптури Таврійської губернії (А. І. Ружицький, Д. Я. Сердюков, Н. І. Веселовський та ін.) [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 7, спр. 22, арк. 6—28; спр. 23, арк. 24—25, 55, 66—67; 40, 36, 86, 87].

Члени археологічної комісії разом з аматорами проводили цінні в науковому відношенні розкопки курганів [5, ф. ТВАК, оп. 1, п. 4, спр. 13, арк. 49].

Один із членів ТВАК, учитель Д. Я. Сердюков, взявся досліджувати поселення, яке пізніше стало широко відомим під назвою Кам'янського городища [5, ф. ТВАК, оп. 1, спр. 13, арк. 49]. Продовження цих досліджень в наш час показало, що тут був важливий центр столової Скіфії [14, с. 36]. Інший член ТВАК, викладач французької мови Л. П. Коллі, в 1905 р. вперше у вітчизняній археології виконав з допомогою водолазів підводні археологічні дослідження у Феодосійській бухті [21, с. 43, 130].

Крім польових археологічних досліджень, які мали в основному збиральницький характер [8, 3, 47, 34; 4, 20], Таврійська комісія внесла певний вклад у розробку теоретичних проблем української археології.

У той час багато буржуазних вчених ще вагалися, куди віднести археологію, до мистецтва чи до природознавства або якоїсь іншої науки [33, XV, 3, 8; 32, 4, 208—209; 22, 4, 138—139, 146]. Вчені ТВАК, зокрема С. А. Мокржецький і А. І. Маркевич, стояли за те, щоб виділити її в самостійну частину історичної науки, яка має свої особливі методи дослідження, необхідні при роботі з предметними джерелами [3, ф. ТВАК, оп. 1, п. 10, спр. 30, арк. 45; 31, 48, 30; 24, 201—206]. Найпередовіші діячі ТВАК А. І. Маркевич і С. А. Мокржецький робили спроби на основі вивчення археологічних пам'яток розглядати історію розвитку людства як закономірний і прогресивний процес [31, с. 48, 319]. Народилася ідея комплексних досліджень, яка передбачала об'єднання зусиль археологів, антропологів і натуралістів, бо «вивчення первинної людини робить безкінечні послуги філософії, археології і природознавству» [31, 48, 311; 4, ф. ТВАК, п. 5, спр. 16, арк. 82]. Ця ідея була підтримана членами ТВАК, особливо А. І. Маркевичем [30, 4].

Проводилися спільні роботи археологів і природознавців, метою яких було виявлення, опис пам'яток кам'яного віку в Криму [23, с. 54, 312]. Крім того, Таврійська комісія надавала допомогу науковими консультаціями Донському музею в місті Новочеркаську і Мінському історико-археологічному комітетові [4, ф. ТВАК, оп. 1, п. 10, спр. 32, арк. 118, 180].

Науково-археологічна діяльність інших комісій, створених на Україні в останні роки XIX і на початку XX століть, з різних причин була значно слабшою. Ці комісії — Чернігівська, заснована в 1896 р. [4, ф. ТВАК, оп. 1, п. 21, арк. 61], Херсонська і Київська — 1898 р. [18, с. 739], Катеринославська —

1903 р. [27, с. 1, 167], Полтавська — 1904 р. [12, I, с. 158], прагнули об'єднати навколо себе місцевих дослідників, але сили у них були настільки незначні, а фінанси настільки мізерні, що вирішувати два зовсім різних завдання: розбирати та зберігати архіви і вивчати та охороняти історико-археологічні пам'ятки, їм було не під силу. Тому наукова діяльність їх здебільшого зосереджувалась на історико-архівних дослідженнях [14, с. 202]. Так, Полтавська і Катеринославська комісії головним чином звертали увагу на вивчення архівів і місцевої історії, Київська ж архівна комісія спираючись на допомогу київських науковців, займалася, крім того, історичною топографією Києва. Це своє завдання вона успішно розв'язувала. Лише Чернігівська і Херсонська комісії, незважаючи на великі труднощі, все ж проводили деякі археологічні роботи на території своїх губерній. Так, вчителі К. Зеленецький і С. А. Гатцук із Чернігівської комісії у 1904 і 1908 роках розпочали археологічні розвідки на палеолітичній стоянці біля села Елисеєвичі. Вони зібрали цінний палеонтологічний матеріал. У майбутньому планувалися тут великі наукові дослідження. Але їх здійснив тільки в середині 30-х років радянський археолог Н. К. Полікарпович [37, с. 39]. Члени цієї ж комісії П. Сердюк, В. Шухов та інші на околицях Чернігова відкрили поселення, яке існувало протягом II в. — XIII в. н. е. [19, с. 39, 44, 45; 12, с. I, 1, 160]. Херсонська комісія звернула увагу на вивчення скіфо-античних пам'яток Херсонщини [41, с. VIII, 739; 12, с. 95, 97, 11, 47, 117]. Ініціатива належала Г. Л. Скадовському, одному з перших досліджувачів острова Березань (1900 р.). Проте ім'я його незаслужено забули. Польова документація, оформлена Г. Л. Скадовським зразково для свого часу, зберегла наукове значення й донині. Його матеріали при розробці складних проблем давньогрецької колонізації використовують і сучасні археологи [42, ф. 1, оп. V, спр. 37; 28, 86, 90, 108, 110, 120]. Таким чином, археологічні комісії фактично перетворилися у багатьох випадках в історико-краєзнавчі і археологічні товариства, які відіграли певну позитивну роль у розвитку археології на Україні.

Найбільш ефективно працювала ТВАК. Діяльність комісій допомогла поглибити й конкретизувати ряд важливих проблем первісної скіфоантичної і середньовічної археології на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Твори, т. 5, 525 с.
2. Архів історичного музею, фонд Російського воєнного історичного товариства, оп. 91/1, спр. 75.
3. Архів Кримського обласного краєзнавчого музею, ф. Таврійської вечної архівної комісії, оп. 1, п. 1, спр. 1, 2; п. 4, спр. 12—13; п. 5, спр. 18, 19, 20, 23, 29; п. 7, спр. 13, 21, 22, 23; п. 10, спр. 30, 32.
4. Кримський державний обласний архів, ф. 161, оп. 1, од. зб. 1; ф. 538, оп. Архів І. А. Линиченко, од. зб. 87.

5. Центральный державный историчный архив Ленинграда, ф. 1254, оп. 288, спр. 509.
6. Полный свод законов Российской империи, т. IX, № 2149.
7. Бржостковская Н. В. Деятельность губернских ученых архивных комиссий в области архивов (1887—1917 гг.). М., 1951, 280 с.
8. Бибигов С. Н. К 50-летию археологической науки на Украине. «Советская археология», № 3, 1967, 33—48 с.
9. Ветроградский В. К вопросу о задачах Екатеринославской губернской ученой комиссии. Летопись, Екатеринослав, 1904, с. 48—56.
10. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903, 176 с.
11. Гошкевич В. И. Древние городища на берегах низовья Днепра. — «Известия Археологической комиссии», вып. 47, 1913, с. 115—118.
12. Губернские ученые архивные комиссии. Научно-исторический журнал, изд. под ред. Н. И. Кареева, т. I, М., 1913, с. 92—165.
- 13—14. Граков Б. И. Каменское городище на Днепре. — Материалы и исследования археологии, № 36, 1954, 240 с.
15. Журнал заседания Черниговской архивной комиссии. 25/IX 1904 г. Чернигов, 1905, 42—69.
16. Жебелев С. А. Введение в археологию, т. I, Петроград, 1923, 199 с.
17. «Зачем?». — «Петербургские ведомости», 29/X — 1898, № 257.
18. «Исторический вестник». Смесь. 1898, август, 820 с.
19. Известия Археологической комиссии, вып. 39, 1911, 136 с.
20. Краткий очерк истории Боспорского царства. Пер. с латин. В. А. Михайловского. — Известия Таврической ученой архивной комиссии, № 17, 1893, 240 с.
21. Колли Л. П. Следы древней культуры на дне морском. Современное положение вопроса о нахождении в мире античных памятников. Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі ИТУАК), № 43, 1909, с. 17—136.
22. Клейн Л. С. О типичных приемах современной критики марксизма в археологии. — «Советская археология». № 4, 1968, (далі СА), с. 138—150.
23. Клепинин К. Находки орудий каменного века в Крыму. — ИТУАК, № 54, 1918, с. 312—322.
24. Каталог выставки XIV археологического съезда в Чернигове. Чернигов, 1909, 320 с.
25. Крылов А. А. Значение и познавательная сторона, занятия археологией. Кишинев, 1902, 85 с.
26. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, I, 1904, 230 с.
27. Лапин В. В. Греческая колонизация северного Причерноморья. К., 1966, 237 с.
28. Маркевич А. И. Речь на торжественном собрании, посвященном 25-летию Таврической ученой архивной комиссии. — ИТУАК, № 48, 1912, 295 с.
29. Маркевич А. И. «Taurica». Опыт указателя сочинений о Крыме. — ИТУАК, № 20, 1894; № 28, 1898; № 32—33, 1902; 120 с., 142 с., 164 с.
30. Мокржецкий С. А. Отчет по естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1960 г., Симферополь, 1900, с. 1—26.
31. Мокржецкий С. А. Археология и естествознание. — ИТУАК, № 48, 1912, с. 318—325.
32. Монгайт А. Л. Археология и современность. — СА, № 4, 1960, с. 200—214.
33. Монгайт А. Л. Кризис буржуазной археологии. Краткие сообщения института истории материальной культуры, вып. XV, 1951, с. 3—15.
34. Особистий вклад Таврійської вченої архівної комісії, ИТУАК, № 51, Симф., 1914, с. 355—380.
35. Очерки истории исторической науки в СССР, т. II. М., 1961, 831 с.
36. Протокол заседания ТУАК от 30/V 1887 г. — ИТУАК. Симферополь, 1887, с. 1—36.

37. Протоколы заседаний Таврической ученой архивной комиссии от 28/IX 1906 г. — ИТУАК, № 40, 1906, с. 15—204.
38. Поликарпович К. М. Палеолит Верхнего Поднепровья. Минск, 1968, 286 с.
39. Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861—1917 гг.). — История музейного дела в СССР. М., 1957, 480 с.
40. Список каменных баб Таврической губернии. — ИТУАК, 1906, № 36, с. 120—128.
41. Херсонская архивная комиссия и археологический музей. Исторический вестник. Смесь, 1898, август, с. 735—740.
42. Щоденник Г. А. Скадовського. Копія в архіві Держермітажу, ф. 1, оп. V, 1900, справа № 37.
43. Эрнст. И. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма. — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. М., 3/60, 1929, с. 20—38.

Л. А. Берестецкий

КРАХ АВСТРО-НІМЕЦЬКОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ НА УКРАЇНІ. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1956—1972 роки)

Радянська історіографія завжди приділяла значну увагу історії боротьби народів нашої батьківщини проти імпералістичної інтервенції в 1918—1920 роках. Це стосується і визвольної війни українського народу проти австро-німецької окупації в 1918 році.

Виключно плідним є період, що почався з другої половини 50-х років. Проте в історіографії ще не з'явилися роботи, які б узагальнили доробок радянської науки в 1956—1972 рр. з даної теми. В історіографічних трудах С. Ф. Найди, В. П. Наумова, В. Є. Тичини, І. Л. Шермана розглядаються тільки окремі питання [1; 2; 3; 4].

Ця стаття є першою спробою дати огляд історіографії 1956—1972 років, де показано крах австро-німецької інтервенції на Україні.

Вивчення історії боротьби проти австро-німецьких окупантів у 1918 р. набрало широкого розмаху після XX з'їзду КПРС. Якщо до 1956 р. було опубліковано близько 200 спеціальних робіт, то протягом 1956—1972 рр. їх число потроїлось. Для вказаного періоду характерні ширше залучення творів В. І. Леніна, розробка малодосліджених проблем, видання узагальнюючих робіт, багата джерельна база.

За рішенням ЦК КПРС почалася масова публікація нових ленінських документів. У 1956 р. вийшов збірник воєнної переписки вождя за 1917—1920 роки. Завершується видання п'яти-томної історії промадянської війни в СРСР, причому третій том містить дуже важливий матеріал про крах австро-німецької інтервенції і націоналістичної контрреволюції на Україні. Ця праця стала важливою віхою на шляху вивчення даної теми.

Незабаром виходить у світ ряд спеціальних робіт, що ґрунтовно висвітлюють історію боротьби з німецькими окупантами. Значний інтерес становлять статті Е. М. Скляренка, де глибоко досліджено союз робітничого класу та селянства, як основний фактор перемоги над загарбниками. Багато уваги автор приділяє питанням відбудови Радянської влади на Україні [5; 6].

40-річний ювілей Великого Жовтня ознаменувався виданням робіт, які всебічно висвітлюють визвольну боротьбу. Титанічна діяльність ЦК РКП(б) і КП(б)У, місцевих партійних організацій у галузі керівництва героїчною боротьбою, дістала широке висвітлення в роботах У. І. Рядниної, Е. М. Скляренка, Б. П. Борцова, Н. Н. Липовченка, Я. Е. Пашка [7; 8; 9].

Найбільш повний і систематичний виклад проблем визвольної війни дається у монографіях Ю. Я. Білана, Г. Ф. Заставенка, І. К. Рибалки, Е. М. Скляренка, що вийшли на рубежі 50-х — 60-х років.

У великій монографії Ю. Я. Білана зроблена спроба систематизувати всі питання боротьби з загарбниками. В ній дається розгорнута характеристика окупаційного режиму і гетьманського перевороту, показано керівну роль Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним у розпромі окупантів. Однак робота недостатньо висвітлює заключний етап боротьби [10].

Загарбницькі плани німецького імперіалізму на сході розглядаються у монографії Г. Ф. Заставенка. Автор показує намагання окупантів повалити Радянську владу на Україні і в Росії, однак не повністю розкриває суперечності в буржуазно-націоналістичному таборі, контрреволюційну діяльність дрібно-буржуазних партій [11].

У монографіях І. К. Рибалки широко відбита історія визволення України з-під влади окупантів, гетьманщини та Директорії. Автор розкриває також зміцнення братнього союзу трудящих мас України і Росії у боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні [12; 13].

Е. М. Скляренко на підставі багатого документального матеріалу глибоко досліджує становище робітничого класу на Україні та його боротьбу проти німецьких інтервентів. У роботі цього автора відображена революційна діяльність більшовицьких організацій серед німецьких військ, роль селянства у визвольній боротьбі.

Однак внутріпартійні розходження в КП(б)У по організації боротьби з окупантами влітку 1918 р. Е. М. Скляренко показав недостатньо [14].

Всі ці автори викривають зрадницьку політику Центральної ради, яка покликала німецьких імперіалістів на Україну і тим відкрила шлях до реставрації буржуазно-поміщицького режиму в період гетьманщини. Вони правильно вказують на класову суть гетьманщини як на своєрідний союз між окупантами і буржуазією, поміщиками і куркулями. У згаданих роботах наголо-

шується на тому, що український народ прагнув не тільки вигнати окупантів. Метою його боротьби було відновлення Радянської влади. Селянство в союзі з пролетаріатом боролось і проти реставрації поміщиків за встановлення Радянської влади.

Першою спробою всебічно дослідити історію інтервенції на всіх етапах громадянської війни була монографія О. Ю. Карпенка [15]. Значний вклад у цю справу зробив М. І. Супруненко. На багатому документальному матеріалі він розкрив керівну і спрямовуючу роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б), РНК РРФСР, КП(б)У в організації відсічі ворожим силам, братерську дружбу та взаємодопомогу російського та українського народів у спільній боротьбі. Вперше в історичній літературі М. І. Супруненко дав глибокий аналіз процесу еволюції українських дрібнобуржуазних партій і переходу їх найбільш лівих елементів на бік Радянської влади [16].

50-річчя Великого Жовтня активізувало дослідницьку діяльність. Керуючись рішенням XXIII з'їзду КПРС, українські історики значно підвищили науково-теоретичний рівень робіт. Хоч з даної проблеми з'явилось чимало праць, вивчення її триває. Це пояснюється широтою і складністю тематики, актуальністю її.

Робота істориків на новому етапі здійснюється в умовах дальшого розширення джерелової бази. Поряд з публікацією документів у ювілейному році було видано такі загальні роботи, як «Українська РСР в період громадянської війни», «В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні», друга книга третього тому «Історії КПРС» та інші видання.

Певним досягненням історичної науки є вихід колективної праці «Українська РСР в період громадянської війни», в якій четвертий — шостий розділи першого тому та перший розділ другого тому повністю присвячені проблемам боротьби з окупантами. В ній детально характеризується воєнно-політична обстановка на Україні, широко висвітлюються труднощі в організації перших регулярних частин Червоної Армії, дії Українського фронту, діяльність Рад, розкривається сепаратизм РНК Донецько-Криворізької республіки. Правда, автори дещо перебільшують вплив процесу розкладу окупаційних військ на остаточний крах німецької інтервенції [17]. Вийшли нові праці, які докладно висвітлюють керівну роль РКП(б) та КП(б)У в боротьбі з окупантами. Серед них значний інтерес становлять роботи Г. Д. Бондаря, Г. Л. Нікольниковою, В. Б. Павленко [18; 19; 20].

У 1969 р. з'явилася монографія В. Є. Тичини, який на підставі нових джерел показує керівництво ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, місцевих партійних організацій і створенням революційного підпілля, підготовкою загального збройного повстання проти окупантів, а також діяльність робітничих та селянських Рад в умовах окупаційного режиму. В. Є. Тичина висвіт-

лює хід визвольної війни на всіх її етапах. Проте в його роботі чимало спірних положень і недосить аргументованих висновків [21].

Белике політичне і трудове піднесення, викликане 100-річчям з дня народження В. І. Леніна, XXIV з'їздом КПРС і 50-річчям історичних досліджень. Серйозним вкладом у вивчення діяльності КП(б)У в період боротьби з загарбниками стало третє видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» [22].

Деякі складні питання партійного будівництва на Україні ґрунтовно досліджуються у монографії Ю. В. Шиловцева, спеціальні розділи якої присвячені Таганрозькій партнаradі і Першому з'їздові КП(б)У, полеміці з організаційних і тактичних питань [23].

Отже, в 1956—1972 рр. історики досягли значних успіхів у дослідженні складних проблем визвольної боротьби. Однак існує ще ряд проблем, які потребують свого дальшого вивчення.

Так, хронологічні рамки краху австро-німецької окупації в історичній літературі чітко не визначені. На наш погляд, початком краху був весняно-літній період 1918 р., а не осінній, як вказують окремі автори. Крах окупації — це не тільки остаточна поразка, якої завдали частини Червоної Армії, а насамперед, приреченість і безперспективність у здійсненні загарбницьких планів. Така ж приреченість найбільш яскраво виявилася після гетьманського перевороту і особливо в ході постансько-партизанського руху трудящих влітку 1918 року. Кінець окупації настав у січні — лютому 1919 року.

Ще не знайшли глибокого аналізу міжнародна і внутрішня обстановка на Україні в 1918 році. Це не дає змоги повністю висвітлити тактику КП(б)У і суть внутріпартійних суперечок, зокрема щодо розстановки класових сил. Діяльність КП(б)У викладається в основному ілюстративно. Складні ж вузлові питання більшості авторів обходить. Мало сказано про роль революційних сил «нейтральної зони» у боротьбі з окупантами про зриви спроб останніх порушити Брестський мир. До кінця не досліджено боротьбу «правих» та «лівих» в КП(б)У, історію більшовицького підпілля та деякі інші питання.

Особливе місце у визвольній боротьбі на Україні посідає серпневе повстання 1918 року. Цій важливій події історична література приділяє багато уваги. Але значення її історики оцінюють по-різному. Вони розходяться у ставленні до наказу № 1 ЦВРК про загальне збройне повстання. Дехто з дослідників нічого не говорить про наказ № 2, який відмінив і уточнив наказ № 1 і т. д.

Як переконливо показав М. І. Супруненко, наказ № 1 ЦВРК був виданий передчасно. Повстання ж на Чернігівщині під керівництвом М. Г. Кропив'янського, що почалося до видання наказу № 1, незважаючи на недостатню підготовленість, зіграло

певну позитивну роль у боротьбі з окупантами, бо дозволило паралізувати значні сили інтервентів і завдати їм великих втрат [17, с. 67—71]. Масові збройні виступи трудящих України у серпні 1918 р. продемонстрували міць революційного народу, показали слабкість гетьманського режиму, близьку і неминучу загибель австро-німецьких загарбників. У той же час невдача повстання свідчила, що назріла настійна потреба у створенні регулярної Червоної Армії замість партизанських загонів.

Історична наука вимагає ґрунтовнішого аналізу антинародної діяльності українських дрібнобуржуазних партій, їх класових коренів, внутрішніх протиріч, а також процесу переходу лівих елементів цих партій на бік Радянської влади. Бойові дії проти окупантів на початку вторгнення і в період визвольної боротьби показано недостатньо. Донині в літературі відсутні фундаментальні праці з історії партизанського руху в період окупації. Боротьба селянських мас часто висвітлюється у загальному плані, без виділення належною мірою ролі найбіднішого селянства. Необхідно також глибше дослідити боротьбу трудящої молоді під керівництвом Комуністичної партії.

Історики широко висвітлюють бойову діяльність полководців, але зовсім недостатньо уваги приділяють ролі комісарів радянських загонів, які діяли проти інтервентів. Не завжди боротьба з німецькими окупантами показується в тісному зв'язку з боротьбою проти сил внутрішньої контрреволюції. Недостатня увага приділяється дипломатичній роботі Радянського уряду РРФСР та України в період визвольної боротьби, її впливові на розвиток революційних подій в Німеччині. Не до кінця простежили історики діяльність профспілок в період окупації, особливо в їх низових організаціях, керованих більшовиками.

Історіографія краху австро-німецької окупації України в 1918 р. зберігає своє актуальне значення і її дальший розвиток буде вагомим внеском у справу перемоги на фронтах ідеологічної боротьби, сприятиме патріотичному і інтернаціональному вихованню радянської людини на прикладах героїчної епохи 1918 року.

ЛІТЕРАТУРА

1. Найда С. Ф., Наумов В. П. Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР. М., 1966, 172 с.
2. Тичина В. Є. Деякі проблеми у вивченні історії визвольної боротьби проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. — В кн. «Історіографічні дослідження в Українській РСР». К., 1969, с. 71—86.
3. Шерман І. Л. Проблеми громадянської війни на Україні в українській радянській історіографії (1956—1967 рр.). — УІЖ, 1969, № 3, с. 19—26.
4. Наумов В. П. Летопись героической борьбы. Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР. М., 1972, 470 с.
5. Склярєнко Е. М. З історії боротьби робітничого класу проти австро-німецької окупації і гетьманщини на Україні в 1918 р. — «Вісник АН УРСР», 1957, № 1, с. 30—41.

6. Скляренко Е. М. Збройна боротьба робітників і селян України за відновлення влади Рад восени 1918 р. — «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, № 11, с. 133—153.
7. Ряднина У. І. Перший з'їзд КП(б)У та його історичне значення. — УІЖ, 1958, № 3, с. 13—14.
8. Скляренко Е. М. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів. К., 1958, 88 с.
9. Борцов Б. П., Липовченко Н. Н., Пашко Я. Е. К освещению вопроса об образовании КП(б)У и ее тактики в 1918 г. — «Вопросы истории КПСС», 1960, № 3, с. 65—89.
10. Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. К., 1960, 330 с.
11. Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959, 154 с.
12. Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919). Х., 1957, 295 с.
13. Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. Х., 1962, 187 с.
14. Скляренко Е. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. К., 1960, 283 с.
15. Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920. Львів, 1964, 255 с.
16. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, 455 с.
17. Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. К., 1967, т. 1—473 с., т. 2—423 с.
18. Бондар Г. Д. Комуністична партія України в період іноземної інтервенції та громадянської війни. Вид-во Київськ. ун-ту, 1968, 240 с.
19. Никольников Г. Л. Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики. М., 1968, 374 с.
20. Павленко В. Б. Советская историография о деятельности Коммунистической партии Украины в период борьбы против австро-немецкой оккупации и внутренней контрреволюции (1918 год). Автореф. канд. дисс. К., 1968, 24 с.
21. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 р. Х., 1969, 284 с.
22. Нариси історії Комуністичної партії України, вид. І. К., 1961; вид. II, 1964; вид. III, 1971, вид. I — 616 с., вид. II — 696 с.
23. Шиловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.). Харків, 1972, 218 с.

А. І. Митряєв

ПРО ОЦІНКУ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ СОЦІАЛЬНОЇ СУТІ ІДЕОЛОГІЇ І ПОЗИЦІЙ ПЕТРА ХЕЛЬЧИЦЬКОГО ТА ЯНА ЖЕЛІВСЬКОГО В ГУСИТСЬКОМУ РУСІ

Для наукової розробки історії гуситського руху важливо вивчити на основі марксистської методології не тільки історію таборитів і чашників, вчення Яна Гуса і діяльність Яна Жижики, а й ідеологію та позицію таких діячів гуситської доби, як Петро Хельчицький та Ян Желівський. Радянські історики створили ряд праць, де якоюсь мірою торкаються цієї проблеми.

Наприкінці 50-х років вийшла стаття доцента Муромського педінституту В. Неронової про соціально-політичні погляди

Хельчицького [2]. Всупереч буржуазним авторам, які замовчували соціальні мотиви у вченні П. Хельчицького, радянська дослідниця, проаналізувавши зміст усіх відомих його творів, розкриває антифеодальну спрямованість ідей П. Хельчицького як у соціально-політичній, так і в релігійно-естетичній сферах.

В. Неронова обпрунтовано показує, що П. Хельчицький піддає нищівній критиці насамперед ті риси католицької церкви, «які зумовлювались її соціальною роллю і забезпечували їй виняткове становище у суспільстві» [2, с. 219]. Цілком справедливою є думка В. Неронової, що ідеї П. Хельчицького відносно церкви та віри є радикальнішими, ніж реформація протестантських магістрів [2, с. 219]. Як підкреслює дослідниця, П. Хельчицький стояв здебільшого на позиціях, близьких до таборитської програми релігійно-церковних перетворень¹. «Виступ Хельчицького проти офіційної церкви, — підсумовує вона, — був невід'ємною частиною його протесту проти феодального ладу в цілому» [2, с. 219]. Але ж головну увагу В. Неронова зосереджує на висвітленні соціальних поглядів П. Хельчицького [2, с. 220—240], «найсильнішою стороною і найголовнішою цінністю» яких вона цілком справедливо вважає критику феодального ладу і відповідних йому державно-правових та церковно-релігійних відносин [2, с. 240]. Вказавши на прогресивне значення антифеодальних ідей П. Хельчицького, дослідниця, як і сучасні чехословацькі історики [4], говорить про об'єктивно реакційну роль, яку могли відігравати, особливо під час гуситських війн, так звані «непротівленські ідеї», що їх дотримувався П. Хельчицький. Останній рішуче відкидав революційну боротьбу і закликав до «морального удосконалення суспільства» [2, с. 243].

В аналогічному плані розглядає вчення і позиції П. Хельчицького у гуситському русі саратовський гуситознавець А. Озолін [5, с. 172—182]. Правда, на відміну від своїх попередників — В. Неронової, яка вбачала у П. Хельчицькому виразника настроїв «патріархального селянства» [2, с. 241] і чехословацького дослідника Р. Фоустки, який уявляв цього мислителя гуситської доби «дрібнобуржуазним діячем» [4, с. 65], А. Озолін вважає, що П. Хельчицький відбивав «інтереси заможного селянства» [5, с. 181]. Але як же у такому разі можна пов'язати заперечення П. Хельчицьким «приватної власності на землю», на що вказує й В. Неронова [2, с. 227], з соціальним прагненням заможних селян? Отже, спроби пов'язати ідеологію П. Хельчицького з яким-небудь майновим прошарком чеського суспільства початку XV ст. навряд чи правомірні. Адже різко антифеодальні тенденції в його вченні об'єктивно відбивали почуття всієї маси пригноблених. Що ж до «непротівленських ідей» П. Хельчицького, то вони могли відбивати настрої і позиції тієї частини, здебільшого селян, яка вже люто

¹ Межі близькості Хельчицького до таборитства в галузі релігійно-метафізичній визначені М. Ястребовим [3].

ненавиділа своїх пнобителів, світських і духовних, але ще не усвідомила необхідності відкинути християнську заповідь «не убий», що віками втокмачувалася віруючим. Мабуть, вірніше розглядати вчення П. Хельчицького як нехіалістичну різновидність народно-еретичного сектанства. На користь такої оцінки говорять типово сектантські, аскетичні мотиви у вченні П. Хельчицького та його позиція під час гуситських війн, коли він відійшов від активної діяльності і усамотився з невеличкою групою послідовників у глухомані [2, с. 205], подалі від запеклої збройної боротьби, котру вели гусити проти ненависної і для нього самого феодально-католицької реакції. Висновок В. Неронової про те, що негативне ставлення П. Хельчицького до війни цілком сформувався тільки по закінченні гуситських війн, під впливом «реакції, яка лочалася після поразки таборитів» [2, с. 243], вимагає деяких застережень. Після гуситських війн П. Хельчицький докладно розробляє і викладає у своєму головному творі «Сіть віри» [6] теоретичні засади «непротивленської доктрини». Негативне ж ставлення до будь-якого насильства і до будь-якої війни, зокрема і до тієї, котру вели таборити за справу, що її вважав справедливою і сам Хельчицький, він чітко висловив під час дискусій між празькими магістрами і таборитами, а також у трактатах, написаних П. Хельчицьким у 1420—1422 рр.¹ під безпосереднім враженням від гуситських війн [7; 8]. Отже, правильно розв'язати це питання необхідно не тільки для наукового висвітлення еволюції поглядів П. Хельчицького, а й для вірної оцінки розстановки класових сил у Чехії під час гуситських війн.

Якщо дослідження вчення П. Хельчицького має в історіографії нашої країни давні традиції, то проблеми, пов'язані з діяльністю Яна Желівського у гуситському русі, раніше у вітчизняному гуситознавстві зовсім не розроблялися. Тільки наприкінці 50-х і на початку 60-х років з рядом праць про плебейство у гуситському русі виступила співробітниця Білоруського університету Н. Гусакова. Перша її стаття у цій галузі була присвячена саме Яну Желівському [9]. Дуже мізерний матеріал, що є у розпорядженні сучасної науки відносно Я. Желівського, дозволив молодій дослідниці лише погодитися з тезою, висунутою дещо раніше сучасними чехословацькими гуситознавцями. Останні ж розглядали цього гуситського діяча як одного з найрадикальніших послідовників Гуса, що очолив у початковий період гуситських війн плебейську опозицію в Празі [9].

Пізніше А. Озолін, вивчивши не тільки уривки з проповідей Я. Желівського, а й все те, що повідомляли про нього хроніки того часу, розширив оцінку Желівського. А. Озолін не тільки показує його як ідеолога і ватажка празького плебейства, але

¹ Питання, пов'язані із створенням цих трактатів, докладно розглянув М. Ястребов [116—170]. На жаль, наслідки його роботи не використали достатньою мірою радянські автори.

й відносить «до найвизначніших представників нехіалістичного напрямку таборитського союзу», більш того до «його плебейських елементів» [5, с. 165].

Названі праці Н. Гусакової та А. Озоліна, як і сучасних чехословацьких вчених, є першими кроками на шляху науково-дослідницького обґрунтування висунутої у марксистському гуситознавстві точки зору про Желівського як ідеолога плебейських мас. Однак у цьому напрямку треба ще багато зробити. Поки що джерела, які знаходяться у науковому обігу, не виключають і іншого трактування Желівського. Скажімо, його можна розглядати і як виключно послідовного діяча радикального крила бюргерської опозиції, котрий, рішуче виступаючи проти будь-якого компромісу з феодально-католицькою реакцією, прагнув у боротьбі за ідеї Гуса інспіратися на широкий блок демократичних сил, включаючи й плебейство. До речі, чеський філософ Р. Калівода вважає, що ідеологія Желівського залишається на ґрунті бюргерської опозиції [10, с. 312, 410, 411]. Насправді, в критиці Желівським феодально-католицького ладу не міститься майже нічого такого, чого б не могла прийняти радикально-бюргерська опозиція феодалізму. У той же час його соціальні ідеї, принаймні в тих джерелах, які зараз є у розпорядженні науки, дуже невиразні. Практична діяльність Я. Желівського відбиває насамперед прагнення згуртувати всі сили, щоб досягти повної перемоги над ворогами гусизму. Так, у хроніці Лаврентія з Бржезової, на яку посилаються дослідники, зафіксовано лише розходження його з поміркованими гуситами, здебільшого це розбіжності у підході до запровадження вчення Яна Гуса і до боротьби проти ворогів [11, с. 106, 203, 208, 214, 228, 229, 234, 235, 244, 245, 250, 259, 260, 262, 263, 272]. У всякому разі з джерел не видно, щоб Желівський, навіть тоді, коли він добивався гегемонії в Празі, доходив до повного розриву з поміркованими елементами бюргерської опозиції на соціальному ґрунті. Важко визначити позиції празького плебейства, на чолі якого стояв Желівський. Перші наслідки вивчення цієї проблеми висвітлені в одній з останніх праць Н. Гусакової [12].

Н. Гусакова правильно підкреслює величезну роль празької бідноти у радикалізації боротьби пражан проти феодально-католицької реакції у 1419—1422 роках. Однак фактичний матеріал, яким користується дослідниця, усе ж не дає достатніх підстав беззастережно вказувати на специфічно плебейські цілі політичної боротьби у Празі, що її вела партія Желівського. Так, говорячи про прагнення запровадити в місті так звані «12 статей», запропонованих таборитами, які виражали «вимоги селянської та міської бідноти» [12, с. 42], дослідниця змогла привести лише дані з хроніки про зруйнування монастирів [12, с. 43]. Суперечності між Жижкою й Желівським, за допомогою

яких Н. Гусакова хоче підтвердити специфічно плебейську позицію останнього, — недостатній аргумент. Бо Жижка, як відомо, тоді розійшовся з Табором, котрий, на думку самої ж Н. Гусакової, був «радикально-бюргерським» [12, с. 56].

Отже, розглянуті роботи радянських гуситознавців поки що не дають чіткої відповіді на питання, займало плебейство, очолюване Желівським, самостійну позицію у Празі під час гуситських війн чи йшло за радикальною течією бюргерської опозиції. Останнє, як відмічав Ф. Енгельс, було властивим для значної частини плебеїв середньовічних міст [1, с. 355]. Нарешті надто важливо встановити, чому і які прошарки плебеїв залишились у Празі та інших містах бюргерсько-дворянської опозиції тоді, коли вже було створено самостійні центри селянсько-плебейського руху. Від наслідків дослідження цих проблем залежить значною мірою і остаточне в'яснення того, чи можна розглядати, як це робить А. Озолін, Желівського і плебейські елементи, що йшли за ним, складовою частиною таборитства на першому етапі гуситських війн.

Таким чином, аналіз праць радянських вчених про П. Хельчицького і Яна Желівського свідчить, що у висвітленні соціальної суті та позицій цих визначних діячів гуситської доби поряд з позитивними досягненнями існують і деякі суперечності. Подолання їх у процесі далшої роботи має дуже важливе значення для наукового розв'язання питань, пов'язаних не тільки з характеристикою їх світогляду та діяльності, а й з правильною оцінкою селянсько-плебейського табору гуситів та визначенням розстановки класових сил у гуситському русі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, 669 с.
2. Неронова В. О. Социально-политические взгляды Петра Хельчицкого. — «Уч. записки Муромского гос. пединститута», вып. III. Муром, 1958, с. 195—245.
3. Ястребов В. Этюды о Петре Хельчицком. СПб., 1908, 258 с.
4. R. Foustka. Petra Chelčického názory na stát a právo, Praha, 1955, 71 S.
5. Озолін А. И. Из истории гуситского революционного движения. Саратов, 1962, 301 с.
6. Хельчицкий П. «Сеть веры» и «Реплика против Бискупца». Перевод Анненкова Ю. С. Изд. Ягича И. В., СПб., 1893, 80 с.
7. Хельчицкий П. «О тройном народе», речь духовных и светских. Чешский текст с введением и русским переводом Н. В. Ястребова. СПб., 1893, 77 с.
8. P. Chelčický. O boji duchovním, ed. K. Krofta, Praha, 1911, 62 S.
9. Гусакова Н. А. Ян Желивский как идеолог городского плебса. — В кн. «Вопросы всеобщей истории». Минск, 1953, с. 49—63.
10. R. Kalivoda. Husitská ideologie, Praha, 1961, 496 S.
11. Лаврентий из Бржезовой. Гуситская хроника. М., 1962, 329 S.
12. Гусакова Н. А. Из истории борьбы плебейской оппозиции против феодально-католической реакции в начале гуситского движения (1419—1422). Минск, 1964, 65 с.

ЗМІСТ

Журавський Ю. Й. В. І. Ленін і перемога Великого Жовтня у радянській історичній літературі ювілейного 1927 року	3
Ревергук В. Я. Соціалістичне будівництво в Донецько-Криворізькій республіці	10
Плахтій І. С. Відновлення і діяльність Харківської Ради робітничих депутатів у грудні 1918 — травні 1920 року	16
Мигаль Б. К. Державна допомога трудящому селянству України у відродженні тваринництва (1921—1925 роки)	25
Литвиненко Ю. Г. Утворення перших комуністичних гуртків в Індії	36
Черноскутов О. І. Національний рух меншості і перемога англійських робітників у «Червону п'ятницю»	41
Головко В. О. Питання профспілкового руху в колоніальних і залежних країнах Тихоокеанського басейну на IV конгресі Профінтерну	47
Чувпило О. О. Боротьба в Індійському національному конгресі навколо доповіді М. Неру (1928—1929 роки)	54
Пахомов В. Ф. Діяльність уряду Народного фронту Чилі в галузі національної промисловості (1938—1941 роки)	60
Кабачек В. М. Підтримка Радянським Союзом зовнішньополітичної діяльності народної Югославії в період стабілізації її міжнародного становища (березень—грудень 1945 року)	67
Голубкін Ю. О. Лютер і віттенберзький рух 1521—1522 років	75
Кадеєв В. І. До питання про римських вільновідпущеників у Херсонесі в перших століттях н. е.	83
Андрієнко В. П. Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (VII—V ст. н. е.)	89
Міхеев В. К. Нові пам'ятки салтівської культури в басейні Сіверського Дінця	97
Кирилін Д. С. Археологічні установи на Україні кінця XIX—початку XX століття	99
Берестецький Л. А. Крах австро-німецької інтервенції на Україні. Радянська історіографія (1956—1972 роки)	106
Митряєв А. І. Про оцінку в радянській історіографії соціальної суті ідеології і позицій Петра Хельчицького та Яна Желівського в гуситському русі	111

